

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

BOJAN KAR

KO STANOVANJE POSTANE DOM

DIPLOMSKO DELO

LJUBLJANA, 2003

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

BOJAN KAR

Mentor:izr. prof. dr. Aleš Debeljak

KO STANOVANJE POSTANE DOM

DIPLOMSKO DELO

LJUBLJANA, 2003

IZJAVA O AVTORSTVU

KAZALO

NAMESTO UVODA	6
I TEORETSKA IN METODOLOŠKA ZASNOVA DELA	8
II BIVANJE KOT DRUŽBENI FENOMEN	10
II.1. Diferenciacija oblik prebivališča	11
III. BIVALIŠČE – STANOVANJE	13
III.1. Arhetipsko bivališče	13
III.2. Stanovanje – svet v malem	13
III.2.1 Stanovanje kot fizični objekt	14
III.2.2. Stanovanje kot zavetišče	15
III.2.3. Stanovanje kot nekaj več	16
III.2.4. Allardt – potrebe	16
III.2.5. Funkcije stanovanja	18
III.3. Stanovanje kot dom	19
IV. ETIMOLOGIJA	20
IV.1. Hiša	20
IV.2. Dom	21
V. BIVALIŠČE - DOM	23
V.1. Lokacija – Kje je moj dom?	23
V.2. Ideja – Kaj je moj dom?	23
V.3. Posebnost prostora - Svetost doma?	24
V.3.1. Simbolnost in kozmološkost doma	24
V.3.2. Vpliv religije na oblikovanje doma	25
V.3.3. Dom kot sekulariziran svet prostor	26
V.3.4. Tradicionalni koncept sveta - KOZMOS KAOS	26
V.4. Razumevanje pomena dom	27

V.4.1. Individualna opredeljevanja in biološke potrebe	28
V.4.2. Individualna opredeljevanja in socialne potrebe	28
V.4.3. Individualna opredeljevanja in psihološke potrebe	29
V.5. Stanovanje in zasebnost	31
V.5.1. Irwin Altman	32
VI. DOM – DRUŽINSKO ZATOČIŠČE	35
VI.1. Dom kot utopija	35
VI.2. Meščanskost	36
VI.3. Dom – intimni prostor meščanske družine	37
VI.4. Srednjeveški domovi	38
VI.5. Diferenciacija prostorov in mesto družine	39
VI.6. Feminizacija doma	40
VII. INDUSTRIALIZACIJA IN URBANIZACIJA	42
VII.1. Predurbanizem	42
VII.2. Stanovanje kot socialna zavest	43
VII.3. Stanovanje kot socializator delovne sile	44
VII.4. Stanovanjska politika	45
VIII. LJUBLJANA	48
VIII.1. Prebivalstvo Ljubljane	49
VIII.2. 1895 – 14. april	49
VIII.2.1. Predpotresna Ljubljana	49
VIII.2.2. Potres	46
VIII.3. Kanalizacija in vodovod	51
VIII.4. Sanitarije	52
VIII.5. Kopalnica	54
IX. ZAKLJUČEK	57
X. LITERATURA	59

NAMESTO UVODA

Naj mi bo dovoljeno trditi, da moja diplomska naloga biva v dveh svetovih. Še bolje, v dveh časih. Danes in včeraj. Danes je tisti, ki mi predstavlja izziv. Včeraj mi daje odgovore. Razmišljanje C. W. Millsa, ki pravi: "*Treba je poznati vso bogato raznovrstnost situacij, ki nam jih ponuja zgodovina, da bi mogli sociološka vprašanja sploh primerno zastaviti, še manj pa bi bili brez zgodovine nanje sposobni odgovoriti*" (C. W. Mills, v Mandič, 1996: 99), se ponuja kot primerna popotnica mojemu diplomskemu delu. Skozi osvetlitev geneze predmeta obravnave bom poskušal odgovoriti na izzive današnjega življenja. Na izzive?

Beseda bivati v prvi povedi seveda ni bila uporabljena brez tehtnega namena. Opozoriti hočem na obravnavano tematiko. Bivanje. Danes me zanima, kje biva moderni človek. Pa vendar, ne toliko kje, vprašanje je: Kako? Kaj pri tem občuti? Kaj mu pomeni dom? Nenamenoma sem že na začetku zadel v srčiko diplomskega dela. Bivanje se nedvoumno povezuje z oznako dom. Kaj dom sploh je?

Na vprašanje kje, se namreč ponuja množica odgovorov. Danes smo vsi nekje doma. Hiša, stanovanje, pod mostom, na ulici, v študentskem domu ... - kot le droben mozaik možnih, pri katerih pa se kot skupna točka, kot modus vivendi, sluti obstoj neke fizične strukture.

Pa vendar. Je vsako stanovanje, vsaka hiša že dom? Ali pa je dom, kot se vpraša tudi Milan Pajk (Pajk, 1999: 89), nekaj globljega kot le locus¹. Občutenje svobode, spomin, morda poslednje zavetišče, v skrajnem primeru večni dom, kot zapišejo mnogi na nagrobnik? A napisi na nagrobnikih "... večni dom, poslednji dom ...", ki jih na poti na fakulteto spremljam, ko grem mimo ljubljanskega pokopališča Žale, transcendirajo razumevanje pomena dom. V odsotnosti telesa, skozi izkušnjo smrti najdemo dom?

Pomeni dom prestopanje neke imaginarne črte, pa naj je to državna meja za nekoga, ki je bil pol leta v tujini, ali zgolj intimni prostor domačega stanovanja, kjer se počutiš varno? Tudi sam se spomnim osnovnošolskih in srednješolskih izobraževalnih potovanj,

---

¹ Locus: lat. kraj, mesto (Verbinc, 1991: 418)

ko smo s tem namenom zapuščali rodno Prekmurje. Doma smo bili, ko smo ob povratku prestopili reko Muro.

Vprašanje o domu negotovosti v esejiistično razmišljanje ne vnaša samo pri Pajku, negotovost je doma tudi v mojih tukaj zastavljenih dilemah. Zastavljena problematika ne daje enoznačnega odgovora.

Pajk razmišlja naprej. Kje smo zares doma? Pravi: *"Ko imaš vsega zadosti, greš domov. Vračamo se v prostore, ki smo jih uredili kot zavetišča pred zunanjim svetom, pa se tega največkrat ne zavedamo. Eni v bogato opremljena stanovanja, drugi skoraj v brloge za preživetje. Če je tako, ali lahko potem zgolj fizični prostor nosi pojem doma?"* (Pajk, 1999: 89).

To seveda ne drži. Namen mojega diplomskega dela pa je osvetliti ravno ta vidik razumevanja doma.

I TEORETSKA IN METODOLOŠKA ZASNOVA DELA

Govor o mojem stanovanju bo poskušal osvetliti socialnozgodovinsko in sodobno plat razumevanja pojma dom. Zastavljam si koncept dela, ko razumevanje pomena hiše, stanovanja ali sobe kot določenega prostorskega okvira človekovega bivanja ne predstavlja le fizičnega okvira in prostora fizične varnosti in zaščite, temveč nekaj več. Ta "nekaj več" poskušam prikazati v diplomskem delu.

Opredelitev stanovanja kot temeljno fizičnega objekta predstavlja osnovo diplomskemu delu, na podlagi tega pa me zanima predvsem proces izoblikovanja pomena dom. Ali kot pravi Mandičeva: "*Besedo stanovanje najpogosteje razumemo kot stanovanjsko enoto, torej kot fizikalni predmet. Stanovanje pa označuje tudi človekovo prebivanje, ali natančneje, tisto vrsto prebivanja, ki se navezuje na zasebnost, stalnost in dom ter se razlikuje od drugih, začasnih in zasilnih prebivanj. Zato govor o človekovem stanovanju nujno vsebuje tudi vrsto različnih značilnosti, ki izražajo sodobne človekove potrebe – od bioloških in psiholoških do socialnih.*" (Mandič, 1999: 72.)

Tako zastavljenemu izhodiščnemu konceptu sledi tudi formalna struktura diplomskega dela. Diplomsko delo lahko v grobem pogledu razdelimo na dva pomembna dela. Prvi del se nanaša na teoretsko opredeljevanje pojma stanovanje in pojma dom, v drugem delu diplome pa bom prikazal oblikovanje in razvoj termina dom skozi njegovo socialnozgodovinsko umeščenost.

Začeni z opredeljevanjem teoretske razdelitve med pojma stanovanje in dom v okviru drugega in tretjega poglavja, z dodatnim etimološkim prikazom razlikovanja med stanovanjem in domom v četrtem, preko prikaza opredelitve vsebine pojma dom, z vso njegovo družbeno relevantnostjo v petem poglavju zaključujem prvi del diplomskega dela.

V drugem delu diplomskega dela bom pozornost posvetil umestitvi pojma dom v njegovo socialnozgodovinsko prizorišče. Dom kot prostor zatočišča porajajoče se meščanske družine v šestem poglavju ter pomembnost procesa urbanizacije in industrializacije za demokratizacijo pogojev bivanja v sedmem poglavju predstavljata osnovo za zaključni del diplomskega dela, ko na konkretnem primeru mesta Ljubljana predstavljam tiste bistvene spremembe na ravni mesta, ki omogočajo občutje doma.

V diplomskem delu sem uporabil več metod. V prvem delu, ki je namenjen teoretskemu opredeljevanju pojma stanovanja in dom, sem uporabil predvsem tipološko in primerjalno metodo znanstvenega dela, v drugem delu, kjer podajam zgodovinski razvojni pregled pojma dom in skušam najti neke razvojne zakonitosti, pa predvsem zgodovinsko primerjalno metodo. Osredotočam se na iskanje podobnosti in razlik, ki jih pri proučevanemu družbenemu pojavu lahko najdemo na dveh razsežnostih – v času in prostoru, v pomoč pa mi je predvsem sekundarna analiza dostopne literature.

Zastavljene hipoteze bom izpostavil tekom nadaljnje predstavitve vsebine diplomskega dela. Naj pa na tem mestu izpostavim le osrednje vodilo mojega raziskovalnega interesa, ki ga bom tudi sproti preverjal. "*Stanovanje je več kot le stanovanje. Dom?*".

II BIVANJE² KOT DRUŽBENI FENOMEN

Zadovoljevanje vsakodnevne potrebe po bivališču že od nekdaj sodi med bistvene probleme človeštva. Kot "*totalni družbeni fenomen*" (Mauss, v Studen, 1995: 8) nastopa v vseh krajih in časih in je posredno ali neposredno povezano z vsemi drugimi življenjskimi pogoji človeka. Bivanje je "*conditio humana*"³.

Bivanje lahko opredelimo kot obče človeški fenomen ter tudi kot eminenten sociološki problem. Prebivališče, zgrajeno okolje človeških bivališč, opredeljuje široko polje družbene interakcije. V okviru celotne družbe je prebivanje v stanovanjih integralna sestavina življenja posameznika in družin. Stanovanje je mesto, kjer potekajo procesi reprodukcije človeka, vsakdanjih opravil v gospodinjstvu, porabništva in komunikacije. Skupno življenje ljudi v določenem prostoru je povezano tudi s predstavo o družbenih vlogah, s težnjo po uveljavitvi v socialnem okolju, s solidarnostjo raznih skupin in z identifikacijo družbenih slojev.

Prebivanje, opredeljeno tudi kot "*antropološka konstanta*" (Selle, 1993: 16), je kot aktivnost in kot zavest staro, kot je staro samo človeštvo, človekovo prebivališče pa postane takoj za obleko človekova tretja koža. Ali kot pravi Bollnow: "*Človek se inkarnira, se utelesi v svoji hiši*" (Bollnow, v Selle, 1993: 23).

Tudi biblijska zgodba izгона iz raja se začne pri človeškem telesu. Telesna skušnjava pomeni tako izgon kot tudi iskanje, oblikovanje prvega človeškega zatočišča. Kajti vsak eksil pomeni poleg izgube socialnega odnosa in kulturne domovine tudi pomanjkanje zaupnega, domačega notranjega prostora ter pomeni iskanje po novem-starem, domu. Vedno znova iskanje občutja zaščite, ki ga utemeljuje bivanjsko zadovoljstvo, je znano občutje modernih nomadov. Ali je v skladu s krščansko mitologijo prvi človeški dom potlej le figov list?

Ker tako antropološke kakor tudi religiozne predstave na sam začetek človeškega

---

² Termin bivanje ne opredeljujem v smislu filozofsko eksistenconalnih razprav. Razumem ga v smislu dejavnosti oblikovanja človeških prebivališč.

³ *Conditio humana*, kot pogoj človeštva.

razvoja, pa naj bo to na zemeljskih ali rajskih planjavah, postavljajo težnjo po prebivanju, ne morem mimo opredelitve težnje po oblikovanju bivališč kot ene temeljnih človeških potreb.

II. 1 Diferenciacija oblik prebivališča

Bivanje je obče človeška lastnost, načini, kako ljudje zadovoljujejo potrebo po bivanju pa kažejo kulturno in zgodovinsko diferenciranost.

Antropološki prikaz oblikovanja zgodnjih človeških bivališč pokaže variabilnost in zgodovinski razvoj bivališč. Amos Rapoport (Rapoport, 1969) v maniri kulturne geografije v delu *House form and culture* opravi to nalogo. Čeprav namen diplomske naloge ni sledenje temu prikazu, mi pozornost pritegne polemika o tem, da: "*Hiša kot zgradba ni naravno človeško dejanje, prav tako pa ni univerzalni človeški akt*" (Rapoport, 1969: 20). Rapoport to utemeljuje s primeri ljudstev, ki kljub razviti gradbeni tehnologiji in težavnim klimatskim razmeram ne gradijo hiš. Bivališče se oblikuje le v okviru enostavnih vetrobranov. Takšno je ljudstvo Ona na področju Ognjene zemlje, Tierra del Fuego, aborigini v Tasmaniji.

Vendar pa opisani primeri ne zmanjšujejo teže trditve o univerzalnosti človeške potrebe po bivanju, temveč le podkrepijo trditev o raznolikosti gradnje prebivališč. S tem namenom sem tudi izpostavil ta vidik, saj tudi Rapoport zaključuje, da se ne zanika pomen samega prebivališča, temveč le njegov posebni vidik, to je potreba po zavetišču pred klimatskimi razmerami (Rapoport, 1969: 20). V svojem delu pa za namene mojega diplomskega dela izpostavi pomembnejšo trditev.

Človek že od svojih samih začetkov usmerja pozornost k simbolnim, pred koristnostnim formam, in specializacijo v mitu, religiji in ritualu doseže, preden jo je dosegel v materialnosti. Ali kot pravi Mumford, človek je najprej "*simbol-making animal*"⁴, šele nato postane "*tool-making animal*"⁵. Povedano podkrepi opredelitev o

---

⁴ Prevedemo lahko kot *simbolno delujoča živa*, vsebina pa se navezuje na sposobnost in dejavnost simbolnega mišljenja in delovanja.

⁵ Vsebinsko se opredelitev nanaša na dejavnost materialističnega udejstvovanja v življenju.

"*primarnosti moralnega reda pred tehničnim*" (Redfield, v Rapoport, 1969: 43), kot to zvezo opredeljuje Redfield, omenjeno pa ima pomembno vrednost tudi na področju človeških prebivališč. Razlikovanje med koristnostnimi in simbolnimi formami človekove pozornosti je, če se lahko že na tem mestu poslužim določenega prejudiciranja stvari, razlikovanje med hišo in domom.

III BIVALIŠČE – STANOVANJE

III. 1 Arhetipsko bivališče

Ljudje potrebo po bivanju zadovoljujejo na različne načine. Dovolim si določene poenostavitve in zapišem, da sta v okviru zahodne kulture, mislim predvsem na prostor Evrope, ki predstavlja prostorski model mojega dela, bivanje v stanovanjskem bloku ali hiši dve najbolj razširjeni obliki bivanja. Še več, kljub raznolikosti oblik prebivališč obstaja v urbani kulturi, kot nadaljnji določitelj mojega dela, določeni arhetipski pomen hiše kot bivališča.

Ko naprosijo otroke, naj narišejo svoj sanjski dom, nikoli ne narišejo stanovanja v bloku, temveč hišo z nadstropji, kletjo in streho (Pessers, 1999: 76).

Gre za elementarno obliko, ki se razvija skozi zgodovino bivanja, pa vendar ohranja osnovno podobo. Ali kot pravi Selle: "*Gre za osnovno obliko enostavnega bivališča, strehe nad glavo, ki se ohrani kot trdna in funkcionalna struktur ter kot simbolna slika. Pravokotno zasnovana podoba na otroških risbah se še danes ohranja kot podoba hiše.*" (Selle, 1993: 15.)

Postala je univerzalni vzorec upodabljanja. V okviru nadaljnjega dela to univerzalno podobo človeškega prebivališča sprejemam tudi jaz.

III. 2 Stanovanje - svet v malem

Če se na začetku zatečemo k opredeljevanju stanovanja kot strogo fizičnega objekta, "*Besedo stanovanje najpogosteje razumemo kot stanovanjsko enoto, torej kot fizikalni predmet*" (Mandič, 1999: 72), nam to predstavlja nepopolno, pa vendar temeljno vodilo dela.

Raznolikost družbene realnosti, ki jo opredeljuje in hkrati omogoča termin *fizično stanovanje*, pa ponazarjajo težave, na katere naletijo določeni avtorji pri opredeljevanju termina bivališče.

"*Pojem bivališče je podobno kot termine mesto, naselbina in soseska zelo težko definirati, saj tu potekajo vsi fenomeni človeškega življenja in stanovanje še enkrat v malem odseva veliki zunanji svet, ki ga obdaja*" (Studen, 1995: 9).

Tudi Georg Simmel podobno opredeljuje kompleksnost prostora bivanja, le da govori o domu, ki je: "*Posamezen aspekt življenja in obenem poseben način oblikovanja, reflektiranja in medsebojnega povezovanja totalitete življenja*" (Simmel, v Hollander, 1991: 46).

Raznolikost družbenih procesov, ki so opredeljeni znotraj strogo materialnega jedra, mi tako predstavlja izziv za nadaljnje delo, z namenom razumevanja celote, pa je pred mene postavljena zahteva po ustrezni opredelitvi stanovanja tudi v svoji osnovni, fizični dimenziji.

III. 2. 1 Stanovanje kot fizični objekt

Pri opredeljevanju lastnosti stanovanja kot fizičnega objekta govorimo o terminu *stanovanjski standard*. Velikost stanovanja, osvetljenost, trdnost strukture in infrastrukturna opremljenost so temeljne dimenzije stanovanjskega standarda, ki določajo stanovanje v njegovi stvarni, fizikalni podobi (Mandič, 1996).

Študija, ki jo je z namenom opredelitve raznolikosti stanovanjskega prostora izvedel Csikszentmihalyi z ekipo sodelavcev, potrjuje, da stanovanje tudi v percepciji ljudi nastopa kot fizični objekt. "*Opišite mi vaš dom, kot bi to storili nekemu, ki ga še nikoli ni videl*", je bilo zastavljeno vprašanje respondentom v okviru vodenega intervjuja, odgovore, ki zadevajo fizične dimenzije stanovanja, pa lahko nadalje na podlagi te raziskave strnemo v tri kategorije (Csikszentmihalyi, 1982: 125).

Stil, velikost in funkcionalna diferenciacija so tiste strukturne karakteristike s katerimi respondenti opisujejo lastno stanovanje. Okna in količina svetlobe v sobah so prav tako omenjeni večkrat, ta odgovor pa lahko vključimo v okvir edinstvenih značilnosti prebivališča, kot so še starost, urejenost doma in predvsem, kako udobno je prebivališče, ki prav tako opredeljujejo stanovanje kot fizični objekt.

Izpostavljanje fizičnih stanovanjskih karakteristik pri posameznih anketirancih, tako Csikszentmihalyi, nas navaja na sklep, kaj pomeni dom za te ljudi. Pomeni jim "*Zatočišče, ki omogoča osebi, da živi posebno življenje v udobju*" (Csikszentmihalyi, 1982, 127).

Fizičnim dimenzijam človeških prebivališč je bila skozi zgodovinski razvoj namenjena pomembna vloga pri oblikovanju oziroma sploh nastanku stanovanjske politike, predvsem kot začetne vzpodbude normiranja *primernih domov*⁶. Zahteve po zakonski opredelitvi in zagotovitvi minimalnih bivanjskih razmer so vodile k nastanku sodobne stanovanjske politike, politike, ki je na ta način v svojih začetkih udejanjala zatočiščno vlogo stanovanja. Opredeljevanje na vprašanje, kakšno zatočišče in predvsem pred kom ali čim, zahteva temeljitejšo analizo. Predvsem pa bo v drugem delu diplomskega dela temeljiteje prikazano, da govoriti o stanovanjskem udobju, kot v povezavi s stanovanjskim standardom govori Csikszentmihalyi, pomeni zahtevo po razumevanju zgodovinskega razvoja sprememb stanovanjskega standarda, ki pa se kaže tudi skozi razvoj jezika. Spremembe, ki se odvijajo na fizičnem nivoju stanovanja, se namreč odražajo na ravni jezika. Tako šele v Evropi 18. stoletja pride do takšnih sprememb, da ljudje potrebujejo besedo za opis posebne lastnosti notranjosti domov. Za artikulacijo ideje, ki prej ni obstajala ali ni potrebovala izraza. To je *udobnost doma*.

Beseda *udobnost*⁷ namreč izvira iz latinske osnove *confortare* – ojačati, okrepiti se ali tolažiti. Kot taka je veljala stoletja, nato pa v 16. stoletju dobi legalni pomen: *comforter* je bil nekdo, ki pomaga ali hujska k zločinu (Rybczynski, 1987: 20), in tako vse do 18. stoletja, ko šele zaznamo pojav besede *udobnost* – *comfortable*, v današnjem kontekstu domačega bivanjskega ugodja.

III. 2. 2 Stanovanje kot zavetišče

Fizična dimenzija bivališča je namenjena zadovoljevanju osnovne človekove potrebe po zavetišču, kjer stanovanje pomeni predvsem zatočišče pred naravnimi danostmi in to za posameznika, njegovo družino in njihovo imetje, ali kot opredeljuje Scoenauer:

---

⁶ Pravica do primerne stanovanja, kot temeljna človekova pravica, naj bi vsakemu človeškemu bitju, ne glede na raso, zdravstveno stanje, premoženje itd., zagotavljala prostor, kjer lahko živi v miru, dostojanstvu in varnosti. Določena je z minimalnimi standardi glede primernosti, cenovne dosegljivosti in razpoložljivosti stanovanja (glej Mandič, 1999: 72).

⁷ Razlaga se nanaša na etimološki izvor angleške besede za udobnost, *comfortable*.

"Zavetišče je najvišjega pomena človeku. Je primarni faktor v njegovi konstantni borbi za preživetje. Skozi iskanje zavetišča pred ekstremnimi pogoji vremena in klimatskih razmer je človek skozi stoletja razvil mnoge tipe bivališč" (Schoenauer, v Rapoport, 1969: 19).

Ravno iskanje strehe nad glavo, oblikovanje zatočišča pred klimatskimi nepravilnostmi, je tisti vidik bivanja, ki ga tudi Selle opredeli kot osrednje vodilo zgodovinskega razvoja v oblikovanju bivališč. Morfološko, konstruktivno, funkcionalno, estetsko in pa psihološko izpolnjevanje omenjenega vidika, ki pa v skladu s procesi socialno-kulturne diferenciacije kaže raznovrstno "končno" sliko.

Kajti ljudje so sposobni adaptacije na način življenja, v katerem je zavetiščna funkcija stanovanja preskrbljena z različnimi strukturnimi elementi, mnogokrat manj potratnimi, kot so današnja človeška bivališča, pa v današnjem kulturnem okolju ne nastopa kot realistična.

III. 2. 3 Stanovanje kot nekaj več

Živimo v fizičnem okolju, v njem pa ustvarjamo kulturna okolja. Nenehno personaliziramo in humaniziramo dano okolje, tako kot način adaptacije na okolje, kot tudi z namenom ustvarjanja reda in pomenov. Pomembnost, ki nam jo daje stanovanje, ni odvisna le od naše preživetvene potrebe (jesti, spati, vzgajati mlade ...), zahteve po specifični ekonomiji, ki se lahko odvija doma, ali določujočih klimatskih zahtev.

Tako se neposredni potrebi po zavetišču, ki jo zadovoljuje fizični okvir stanovanja, pojmu stanovanje v vse večji meri dodaja zadovoljevanje tudi drugih, nematerialnih potreb. Stanovanje, ki omogoča "*posebno življenje v udobju*", kot ga je opredelil Csikszentmihalyi, ne moremo opredeliti le z vidika zavetišča, temveč tudi z vidika psiholoških in socialnih potreb človeka. Odvisno je tudi od vrednot, tradicije in religijske povezanosti.

III. 2. 4 Allardt – potrebe

V sklopu tematske številke o stanovanju je bila v slovenski reviji Emzin (Emzin, 1999: 8, 9) izvedena anketa o definiciji idealnega doma. Mnoge javne osebnosti so se opredeljevale do potreb, ki jih zadovoljuje podoba idealnega doma. V skladu z

dosedanjim diskurzom je stanovanje namenjeno zadovoljevanju fizičnih, psiholoških in socialnih potreb stanovalcev, tako da bo zanimivo pogledati, če je tudi skozi posamezne podane definicije razviden multidimenzionalni karakter stanovanja.

Da bi odgovoril na to vprašanje, bom apliciral Allardtovo trihonomno razvrstitev potreb "imeti-ljubiti-bititi" na stanovanjsko področje (Mandič, 1996: 60).

a) Imeti

Potrebe "imeti" zadovoljujemo z materialnimi in neosebni viri. Sem sodijo tiste značilnosti stanovanja, ki določajo kakovost stanovanja kot materialnega vira – stanovanjski standard in omogočajo zadovoljevanje bioloških potreb ljudi. Stanovanje kot zavetišče?

b) Ljubiti

Potrebe "ljubiti" imenujemo societalne potrebe. Človek jih zadovoljuje z drugimi ljudmi in kjer gre za ljubezen, solidarnost in pripadnost socialnim tvorbam. Ta vidik poudarja pomen stanovanja, ki omogoča – ali pa ne – družabne stike, partnerske odnose, vključitev v lokalno skupnost.

c) Biti

Pri potrebah "biti" gre za osebne potrebe samouresničevanja in osebne identitete. Najtesneje je s to ravnijo potreb povezana simbolna funkcija stanovanja. Psihološke potrebe ljudi?

Potreba imeti - ...dom je kletka; potrebujem le kopalnico, prostor za obleke in sobo za goste (Jana Valenčič); ... materialno pa kar se da prostoren, svetel, enoprostorski (Anton Šijanec); ... hiša na hribu, ob morju, z drevesom (Aleksandra Vajd);

Potreba ljubiti - ... predvsem pa moji najljubši ljudje (Romana Dernovšek); ... in nekdo, ki je vedno z mano in jaz z njim (Avgusta Dariš); ... vsebinsko predvsem poln intimne sreče, zadovoljstva, ljubezni, strasti (Anton Šijanec);

Potreba biti - ...idealni dom je prostor telesnega in duševnega ugodja (Meta Stvarnik); ...dom je v človekovi notranjosti (Samo Kuščer);

Čeprav gre za izseke iz posameznih daljših definicij, pa le-ti nazorno prikažejo opredelitev stanovanja, kot da je v osnovi fizični prostor (zadovoljuje potrebe imeti), pa vendar z določeno dodatno vsebino (sklop potreb biti in ljubiti).

III. 2. 5 Funkcije stanovanja

Ogromno število poskusov obstaja, kako definirati sodobne človeške potrebe - od bioloških in psiholoških do socialnih, in stanovanje.

Funkcionalistični pristop to povezavo opredeljuje na način, da stanovanje definira kot *napravo za bivanje*, velika spalna naselja pa *skladišča za delovno silo*. Le Corbusier⁸ obsodi *sentimentalno histerijo*, ki se vrti okrog kulta hiše. Moderno hišo si je predstavljal kot uravnotežen, tehnično popoln, industrijsko prefabriciran stroj, v katerem bo človek lahko nemoteno opravljal osnovne življenjske funkcije, ki jih je jasno definiral⁹ (Čeferin, 1999: 110). Ne-vezanost na specifično lokacijo je značilnost take hiše. Dinamični koncept premikajočega se bivališča nadomesti tradicionalni statični koncept doma.

Obstajajo pa tudi drugi pogledi, ki zavračajo Le Corbusierovo opredeljevanje stanovanja. Opredeljevanja, ko lahko trdimo, da je *stanovanje več kot stanovanje*.

"Dom ne more biti reduciran na pripravo namenjeno mnogim praktičnim namenom. Ni stanovanjska mašina, temveč zapletena struktura simbolov, sanj, idealov in aspiracij" (Lantz, v Lewin, 2001: 356).

Je integralni del posameznikove identitete. Za Lantza je del osebne sfere in kot tak ne more biti opredeljen z nobeno od svojih praktičnih funkcij. Tako podaja razlago na katero se navezuje tudi opredeljevanje Douglasove, ki trdi, da obstajajo organizacije, ki v boljši meri kot dom nudijo zavetje posameznikom, organizacije, ki lahko v boljši meri izobražujejo mlade, kot jim je to omogočeno doma... (Douglas, 1991: 288).

---

⁸ Charles-Edouard Jeanneret, Švicar, eminentni predstavnik funkcionalizma v arhitekturi 20. stoletja, ki se je pri 33-ih letih preimenoval v Le Corbusiera.

⁹ Tako zasnovanemu konceptu sledi diferenciacija tlorisa na smiselno določene prostore: na kuhinjo, spalnico, dnevno sobo, kopalnico itd., ki jo danes razumemo kot popolnoma normalno, je pa bila v začetku 20. stoletja v Evropi popolna novost.

III. 3 Stanovanje kot dom

Bivališče seveda lahko razumemo le kot fizični prostor, o čemer je bilo govora v dosedanjih poglavjih, vendar pa je tudi del posameznikovega socialnega, psihološkega in kulturnega sveta. Skozi te nefizične vidike prebivališče predstavljajo tisto, kar imenujemo dom, kot nasprotje opredelitvi hiše, ki se navezuje na fizični okvir bivališča.

Hiša je fizični okvir kjer živimo, dom pa je duša prebivališča. Oznaka dom ne opredeljuje le prebivališča, temveč so dom tudi duševne značilnosti, emocionalne povezave in socialne vezi stanovalcev. Dom je namenjen temu, da se izpostavi specifične psihološke, ekonomske, emocionalne, vedenjske in druge povezave ljudi, ali kot pravi Karjalainen: "*Hiša je materialni objekt, toda dom je odnos. Dom je emocionalno osnovan odnos in pomembno razmerje med stanovalcem in stanovanjskim prostorom*" (Karjalainen, v Kearns, 2000: 388).

IV ETIMOLOGIJA

Tudi etimološki pristop nam je lahko v pomoč pri razlikovanju oziroma vzpostavljanju razmerja hiša – dom.

Besede ne uporabljamo samo za to, da opišemo predmete, ampak tudi, da izrazimo ideje. Jezik je refleksija tega kako mislimo, prehod besede v jezik tako sočasno označuje tudi uvajanje ideje v zavest. Ali kot zapiše Jean Paul Sartre: "*Dajanje imen objektom sestoji iz prehoda neposrednega, nereflektiranega, morda ignoriranega dogodka na površje refleksije in objektivnega uma*" (Sartre, v Rybczynski, 1987: 21).

Že na samem začetku lahko ugotovimo, da obstaja določeno razlikovanje med domom, situacijo, ki vključuje človekovo blagostanje, in oznako za hišo. Obstaja v večini jezikov, vztraja v različnih kulturnih okoljih in razlikah.

IV. 1 Hiša

Beseda hiša¹⁰ označuje zavetišče in implicira robove, zidove, vrata in streho, ter raznolikost gradbenih materialov (Rykwert, 1991: 54).

Je beseda brez osnove v indoevropskem jeziku, pripada skupini germanskih besed brez znanega izvora, vedno in še danes pa so pomenile eno in isto. Hiša je bila vedno zgradba za človeške prebivalce in največkrat prebivališče družine (Hollander; 1991: 44).

V okviru svojih kulturnih prostorov pogosto uporabljene besede, italijanska beseda *casa*, francoska *maison*, madžarska *ház*, označujejo človekovo prebivališče, bolj pa se nanašajo na fizično strukturo kot na emocionalni prostor doma (Csikszentmihalyi, 1982: 121). Kot take izkazujejo pomensko navezanost na termin hiša, kar lahko trdimo tudi za latinski samostalnik *casa*, ki je označeval prebivališče, kočjo ali kolibo, vedno nekaj skromnega.

---

¹⁰ Etimološka razlaga se nanaša na angleški besedi za hišo, *house*, in za dom, *home*.

IV. 2 Dom

Beseda dom ima bolj abstrakten pomen. Označuje stanje bivanja – "*state of being*". Dom pomeni *hišo*, pa tudi vse, kar je v in okrog le-te: tako ljudi kot tudi občutja. Hišo lahko zapustiš, vedno pa se vračaš domov.

Le malo besed je tako emocionalno nabitih, kot je beseda dom. Dom je napolnjen z emocionalnim pomenom, pomeni "*spominjanje otroštva, posameznikovih korenin, varnost privatnega prostora, kjer je posameznik lahko svoboden in kontrolira svoje življenje*" (Csikszentmihalyi, 1982: 121).

Ideja *dom* tako izraža osnovno in univerzalno človeško potrebo po varnosti, pa vendar je presenetljivo, da mnogi evropski jeziki nimajo besede z enako konotacijo. Beseda dom v romanskih in slovanskih evropskih jezikih nima enake tradicije, kot jo ima v zahodnoevropski tradiciji. Še več. V nemškem, danskem, švedskem in angleškem jeziku povsod zasledimo podobno zvonečo besedo za *dom*:

angleščina – home,

nemščina – das Heim,

danščina – Hjem,

švedščina – hem.

Izvirajo iz staroskandinavske besede *heima*, staroskandinavski in germanski izvor besede pa v originalu označujeta tako varen prostor, kot tudi celoten svet. Germanske besede za dom črpajo svoje korenine iz indoevropskega korena *kei, kar izvorno pomeni postlati posteljo ali ležišče. Dom je prostor, kjer si *spočiješ glavo* (Hollander, 1991: 44), je prostor umika in varnosti.

Seveda ne moremo trditi, da med ostalimi omenjenimi evropskimi narodi koncept doma ni izoblikovan. Tudi v italijanščini *focolare*, v francoščini *ches nou* in v madžarščini *otthon*, so tiste besede, ki izražajo psihološko razumevanje pomena dom, pa vendar delujejo nekako okorno, prav tako pa niso pogosto uporabljene v pogovorni rabi. Nobena od teh besed ne izraža stvarnosti in širine vsebine besede dom v okviru germansko-britanske tradicije (Csikszentmihalyi, 1982: 121).

Za primerjavo naj povem, da so tudi stari Rimljani imeli besedo *domus*, ki ima podobno konotacijo kot *home (dom)*. Vendar *domus* pomeni tako družino kot hišo. Termina *familia*, družina v današnjem pomenu besede, stanovalci nikoli niso izustili,

zanje sta družina iz krvi in mesa ter hiša iz kamna ali lesa ena in ista stvar. *Domus* je tako še najbližje pomenu doma. Pomeni pa tudi oznako za domačnost, mir (Csikszentmihalyi, 1982: 122), kar govori v prid modernemu razumevanju termina dom. Tudi v okviru grške tradicije nastopa poimenovanje, ki loči hišo od doma. Grki so hišo imenovali *domos*, podobno latinskemu izrazu za dom, grški izraz za dom pa je bil, kot nasprotje polisa¹¹, *oikos*.

---

¹¹ Polis: gr. mestna država. Vsak polis je bila zaključena upravna, zemljepisna, gospodarska in politična enota, ki si je prizadevala za lastno avtonomijo, gospodarsko samozadostnost in zunanjepolitično neodvisnost.

V BIVALIŠČE - DOM

V. 1 Lokacija – KJE JE MOJ DOM?

Dom je posebna vrsta prostora in kot tak je vedno lokalizirana, nekje umeščena ideja. Je ideja umeščena v prostor, kjer pa ni nujno, da gre za fiksen prostor.

Koncept *dom* se ne izenačuje s fizično strukturo hiše, posedovanje samosvojega fizičnega zatočišča ne predstavlja niti nujnega, primerne niti zadostnega pogoja za družbeno-psihološko doživljanje *doma* (Tomas & Dittmar, 1995: 496).

Kearns in Smith v tem kontekstu postavita zahtevo po ločevanju med dejansko, *rooflessnes* in metaforično brezdomskostjo, *rootlessnes*. Osredotočiti se moramo na tiste, ki kljub zagotovljenemu razmeroma normalnemu bivanju, se pravi, da ne gre za *rooflessnes*, ne morejo trditi, da doživljajo občutek "biti doma". Gre za doživljanje občutja *rootlessnes*.

Razumevanje urbane populacije normalno bivajočih oseb, ki pa ne doživlja občutja "doma", zahteva razširitev raziskovalnega interesa tako na področje bivanjskega zadovoljstva kot tudi kvalitete življenja. Gre za široko področje razumevanja pomena stanovanja, ki se ponovno izkaže, da ni le enostaven fizični okvir. Neenakosti v doživljanju doma se tako ne nanašajo samo na absolutno materialno pomanjkanje, ampak tudi na relativno materialno pomanjkanje – na pomene, ki jih ljudje dodajajo svojim materialnim okliščinam in kako ljudje zaznavajo svoje materialne okoliščine. Gre za doživljanje občutja *rootlessnes*.

V. 2 Ideja – KAJ JE MOJ DOM?

Imeti zatočišče tako še ne pomeni imeti doma. Kajti dom ni le prostor, je tudi določena struktura v času, je *organizacija prostora skozi čas* (Douglas, 1991: 289). Dom opredeljuje izvajanje kontrole nad določenim prostorom in za ljudi, ki živijo v tem prostoru in času, ima dom določene moralne in estetske dimenzije.

Izvajanje kontrole nad določenim prostorom pomeni tudi, da človek začrta meje svojega bivališča. Na osebni ravni je to ravno prostor konkretnega bivanja, ki mu rečemo dom. Svoje korenine ima v tem, kar Heidegger razume kot bivanje (tu-bit), v

procesu, s katerim ljudje spremenijo kraj svojega obstoja v svoj dom, kar temelji, vsaj delno, na čustvenem dožemanju sveta. Podobno opredeljuje dom Južnič, ko govori o domu kot o sentimentalni orientaciji (Kučan, 1998), na konkretni ravni pa ljudje obeležujejo meje svojega prebivališča na razne načine: postavitve ograj, napisov, izbira lokacije, uporaba ključavnice, butlerjev ...

V. 3 Posebnost prostora - SVETOST DOMA?

Dom mnogi razumejo kot prostor, ki je namenjen doseganju intimnih ciljev, ciljev, zavarovanih pred vdorom javnega življenja. Je prostor posebnega pomena. "*Dom je trdnjava. Še več, za mene je dom cerkev. Daje mi mir in lepoto.*", so respondenti pogosto opredelili dom v raziskavi Csikszentmihalyija, omenjeni v prejšnjih razdelkih.

Večina ciljev, ki jih ljudje udejanjajo v svojem domu pa je v svojem namenu sekularna: sprostitev, udobnost ali biti blizu drugim ljudem, kar pomeni, da si ne moremo privoščiti izrekanja tako enostavne in deterministične razlage, da nastopa dom kot cerkev, da je naenkrat kar svetišče.

V. 3. 1 Simbolnost in kozmološkost doma

Dom pa vendarle ima simbolne in kozmološke pomene, ki jih ljudje pripisujejo svetim prostorom. Človek skozi domovanje lahko izkazuje tudi svoj duhovni aspekt. Deffontaines tako ravno skozi pomen oblikovanja bivališča uvaja razliko med ljudmi in živalmi: "*Tako ljudje kot živali gradijo zatočišče, samo človeška bivališča pa imajo duhovni aspekt, kar jih razlikuje od živalskih*" (Deffontaines, v Rapoport, 1969: 41).

Prostor v določenem smislu dodatno določi človekovo identiteto, še posebej če je strukturiran hierarhično, kar pomeni, da se posameznim delom prostora ali prostorskim enotam pripišejo različni pomeni. Večplastnost človekovega prostora se kaže ravno v simbolnem pomenu, ki mu ga pripisuje.

Bivališče je od nekdaj imelo simbolni naboj. Hiša pomirja, ščiti in daje občutek varnosti. Nastopa kot psihološki projekt, tudi v svoji odsotnosti, kot le spomin na izgubljeni prostor. Ali kot pravi Ana Kučan: "*Navezanost na kraj je v prvi vrsti povezana s pomeni krajev in doživetij, kar vključuje odnose z drugimi ljudmi, ne nanaša se samo na*

fizične entitete. Simbolne kvalitete fizičnega okolja postanejo nadomestni vir družbene moči – njihov vpliv na čustva in obnašanje posameznika se lahko pojavi celo takrat, kadar ne pride do neposrednega medosebnega stika." (Kučan, 1998: 24.)

Heidegger v svojem delu *Wohnen, Bauen, Denken* govori o povezanosti med spokojnostjo in bivališčem (*wohnen* - *prebivati* - etimološko pomeni "najti mir"). Tako implicira nujnost simbolne povezanosti med človekom in bivališčem. Dom daje občutek varnosti. Šele ko je človek spokojen, ko ve, kako prebivati, lahko razvije kulturo. Spokojna smrt sledi spokojnemu prebivanju (Pessers, 1999: 75), ali v heideggerjanskem smislu, bivališče je stanje duha.

Kateri pa so tisti simbolni pomeni, ko lahko govorimo, da hiša pomirja, varuje in da izraža stanje duha?

– Simbolika prebivališča ima prevladujoč seksualni in ženski naboj. Domači prostor, zaprt prostor s streho, ima za Grka žensko konotacijo, zunanji prostor na prostem pa moško konotacijo (Rotar, 1981: 78).

– Gaston Bachelard v svoji knjigi *La poetique de l'espace, Poetika prostora*, opiše hišo kot telo (Bachelard, 2001). Sobe, koti, hodniki, stopnice, klet in podstrešje, vse to tvori drobovje hiše. Hiša nam tako nudi rajsko izkušnjo zaščite in varnosti, hkrati pa nas navdaja z strahom. Bachelard zahteva vključevanje "*topoanalize*" v samo psihoanalizo, kajti "*zgodovine nezavednega ni mogoče opisati brez zgodovine hiše*". Topoanaliza kot metoda, s katero lahko najbolje razumemo svoje psihološke potrebe in razvoj. Ko se vrnemo v rojstno hišo, odkrijemo nove resnice o sebi. Še zlasti sanjarjenje in fantazije imajo svoj izvor v hiši. Klet simbolizira temo, sile podzemlja, strah. Nasprotno pa podstrešje kot toplo in varno pribežališče simbolizira želje, sanje in domišljijo.

V. 3. 2 Vpliv religije na oblikovanje doma

Za stare Rimljane je bil dom edino svetišče. Ne samo da je dom lahko prostor vsakodnevne religiozne prakse, različne religije izvajajo duhovnost doma skozi zahtevo po molitvi, prisotnostjo verskih simbolov, možno je, da so sveti posamezni deli doma. Streha, zidovi, vrata, ognjišče, morda vodnjak.

Pri povezanosti religije in domovanja gre največkrat za vpliv vere, cerkva na oblikovni vidik hiše. O svetosti prostorov, ko nastopa dom kot posameznikov sveti

prostor, kot posameznikova osebna cerkev, pa ni nujno, da govorimo kot samo o religioznem, pač pa lahko o svetem govorimo tudi kot o izbranem, posebnem. SSKJ opredeljuje svetost kot "*lastnost, značilnost česa, kar ima za koga zelo veliko vrednost zaradi svoje povezanosti s čim zelo cenjenim, ljubljanim*". Govoriti o svetosti prostora lahko pomeni izpostavljanje njegovo posebnost.

V. 3.3 Dom kot sekulariziran svet prostor

O svetosti prostorov izbrano in izčrpno govori Eliade (Eliade, 1959). Uvaja razlikovanje med doživljanjem prostora s strani vernih ljudi in ljudi, zavezanih profanemu življenju.

Za verne ljudi prostor ni homogen, določeni prostori so kvalitativno drugačni, so točka reference in kot taki prostor orientacije v kaosu homogenosti. Določeni prostori so sveti. Ali kot pravi Bog Mojzesu: "*Sezuj čevlje, kajti kjer stojiš, je sveta zemlja*" (Exodus 3, 5, v Eliade, 1959). Svetost pa se izraža v dvojnosti. Sveti prostor na eni strani in vse drugo okrog njega. Ali kot kozmos in kaos.

Sledi religioznega vrednotenja sveta pa najdemo tudi pri doživljanju prostora nereligioznega človeka, posameznika, ki tako ne glede na stopnjo desakralizacije svojega življenja ne uide oblikam religioznega vedenja.

Točka orientacije profanemu izkustvu ni točno določena, pojavlja se in izginja v skladu s potrebami dneva. Posameznik se giblje med bolj ali manj amorfnemu maso nevtralnih prostorov, voden s strani zahtev družbe. Pa vendar v tem homogenem prostoru najdemo prostore podobne religioznemu doživljanju. Prostori, ki so kvalitativno drugačni kot ostali. Privilegirani prostori, kot so kraj rojstva, prve ljubezni, morda dom ..., ki so tako *sveti prostori zasebnega univerzuma* (Eliade, 1959: 24), ali kot pravi Kučanova *hierarhično drugačni*.

V. 3.4 Tradicionalni koncept sveta – KOZMOS KAOS

Kozmos je naš svet, vse zunaj tega sveta pa je kaos, drugi svet, naseljen s tujci, z neznanci. Vsaka posvetitev prostora, stvarjenje kozmosa, posnema akt božjega stvarjenja. Ritualno posnemanje kozmogonije. Da svet postane naš, da postane kozmos, ga moramo

tako ustvariti. Tako kot je bil ustvarjen naš svet. Vsako stvarjenje ima torej paradigmatški model – božje stvarjenje univerzuma. Transformacija kaosa v kozmos se izvede z božanskim dejanjem stvaritve.

Ustaliti se na določenem ozemlju je enako posvetitvi le tega. Kadar gre za trajno, permanentno bivanje, je namreč odločitev za ustalitev v določenem kraju in organiziranje, naselitev le-tega, tehtna odločitev, ki predstavlja eksistencialno odločitev.

Religiozni človek pa hoče, da je tudi njegova hiša središče sveta, da se kaže kot *imago mundi* – podoba sveta. Za hiše se tako predvideva, da so center sveta in na mikroskali reproducirajo svet. Gre za težnjo, da je posameznik vedno v centru sveta in za različne dimenzije prostora, kjer se počuti domače in ustaljenega. Mesto, vas, dom, gre za težnjo po življenju v organiziranem svetu, v kozmosu (Eliade, 1959: 44).

Dom je posvečen prostor, cel ali posamezni del, s kozmološkim simbolizmom ali ritualom. Zato ustaliti se nekje, naseliti se predstavlja resno odločitev, kajti vključena je sama eksistenca posameznika. Posameznik mora ustvariti svoj svet in prevzeti odgovornost za vzdrževanje in prenavljanje bivališča.

Hiša tako ni objekt, stroj za prebivanje, je univerzum, ki ga ustvari posameznik za sebe s posnemanjem paradigmatškega stvarjenja bogov, kozmogonije. Vsaka konstrukcija je enaka novemu življenju, novemu začetku.

V. 4 Razumevanje pomena dom

Deprés (Deprés, 1991) izčrpno kategorizira razumevanje pomena dom, pri tem pa se sklicuje na več študij, ki so jih različni avtorji izvedli z namenom opredelitve pojma dom (avtorji Baker, Csikszentmihalyi & Rochberg-Halton, Hayward, Rakoff, Sixsmith ..., v Lewin, 2001).

Opređeljene kategorije pomena dom se nanašajo na posameznikovo razumevanje termina, z bolj ali manj arbitrarnimi mejami, ki pa se raztezajo od fizičnih pomenov varnosti in kontrole ter materialnih karakteristik prebivališča, preko pravnih in ekonomskih pomenov, kulturnih in simbolnih značilnosti doma, časovne razsežnosti do socialnih pomenov doma. Podrobno razdeljeno individualno opredeljevanje do termina

dom pa sledi že v prejšnjih razdelkih opredeljeni vsebinski shemi potreb, ki jih zadovoljuje dom. Dom je namenjen zadovoljevanju tako bioloških, psiholoških kot socialnih potreb posameznika, zato bom Deprésovo kategorizacijo uvrstil v tako opredeljeno izhodišče, opozoriti pa moram na določene težave pri tako zasnovanem delu. Posamezne opredeljene kategorije ne moremo enoznačno umestiti v okvir tridelnega modela potreb, saj njihova namembnost presega zasnovani formalni okvir.

V.1.1 Individualna opredeljevanja in biološke potrebe

a) Dom kot fizična struktura

Zadeva materialni vidik domovanja, v začetnih poglavjih opredeljen kot materialni standard, namenjen pa je zadovoljevanju zaščitne potrebe ljudi.

b) Dom kot varnost in kontrola

Zadeva razumevanje doma kot prostora, ki je pod lastno kontrolo posameznikov, ter kot tak zagotavlja ljudem občutek fizične varnosti.

To dimenzijo pa ne gre razumeti le kot sredstvo zagotavljanja varnosti pred klimatskimi nevarnostmi, temveč tudi kot sredstvo zagotavljanja psiho-socialnega občutja varnosti.

Giddens argumentira, da se potreba po občutenju varnosti pojavi zgodaj v življenju in je večja od fizičnih potreb, kot sta lakota in žeja. Ontološka varnost kot vera v konstantnost tako socialnega kot materialnega reda, ki obkroža posameznika, je tako ena od funkcij doma. Gre za potrebo posameznika po tem, da mu je svet znan in obvladljiv, ali kot pravi Giddens, gre za "*zaupanje oz. vero, da sta naravni in družbeni svet resnično taka, kot sta videti, vključno z osnovnimi eksistenčnimi parametri predstave o sebi in družbeni identiteti*" (Giddens, v Mandič, 1996: 74).

V.1.2 Individualna opredeljevanja in socialne potrebe

a) Dom kot zrcalo osebnih pogledov in vrednot

Uporaba doma kot simbola, kako ljudje vidijo sebe in kako hočejo, da jih vidijo drugi, nastopa kot "gledališki oder".

Tako opredeljen je mnogo več kot le zavetišče. Je svet, kjer posameznik lahko ustvari materialno okolje, ki poseblja, kar le-ta smatra za pomembno. Postaja najbolj pomemben razpoznavni znak stanovalcev določenega prebivališča. Je prostor izražanja oziroma arhiv posameznika in njegove identitete, ilustrirana zgodovina posameznika, tudi kot prostor izražanja posameznih vidikov identitete posameznika: njegov socialni položaj, članstvo v socialnih skupinah, osebne vrednote, umetniški okus, vse se zrcalijo skozi okvir doma.

b) Dom kot center družinskih odnosov in prijateljstva

Predstavlja prostor močne emocionalne predanosti. Je prostor, ki lahko ustvarja ozračje socialnega razumevanja, kjer se sprejema posameznikova dejanja, ideje in način življenja.

c) Dom kot središče dogajanja

Dom razumemo kot prostor, dobro modeliran svojim namenom. Delo, hobiji in preživljanje prostega časa kot dejavnosti, povezane tudi z našimi fizičnimi potrebami, ki se lahko odvijajo v prostoru doma.

V.1.3 Individualna opredeljevanja in psihološke potrebe

a) Dom kot moč in prostor spremembe

Ljudje so fizično, ekonomsko in emocionalno povezani s prostorom domovanja. To jim omogoča glede na starost in spol, občutek moči in kontrole. Dom je prostor, kjer se ljudje lahko izrazijo in delajo, kar jih je volja.

b) Dom kot umik iz obkrožujočega sveta

Prostor umika je ena od temeljnih funkcij doma. Pomeni imeti prostor kamor se posameznik lahko umakne zunanjemu pritisku in kjer lahko uravnava nivo socialne interakcije.

c) Dom kot pokazatelj osebnega statusa

V individualnih opredeljevanjih ljudi nastopa dom kot prostor refleksije socio-ekonomskega statusa posameznikov.

d) Dom kot trajnost in stalnost

Dom določa tudi časovna komponenta. Postopoma se lahko izoblikuje občutek pripadnosti določenemu prostoru. Dom so tako lahko tudi spomini in povezava s prejšnjimi doživljanji, vendar tudi z negativnimi občutki – dom ne moremo opredeliti le kot prostor, kamor se lahko vedno zatečemo, ampak tudi kot prostor, od koder hočemo pobegniti.

e) Dom kot lastnina

Razumevanje pomena dom se povezuje tudi z vprašanjem lastništva. Največkrat gre za pozitivno povezanost, kjer lastništvo predstavlja trdno osnovo družinskega življenja kot varna finančna investicija.

Saunders (Saunders, 1990) argumentira tezo, da je lastništvo stanovanja pomembno tako v socialnem kot psihološkem pogledu, ne samo v ekonomskem in političnem. Koncept pomembnosti lastništva stanovanja poveže z Giddensovim razumevanjem ontološke varnosti. Ker stanovanje zadovoljuje potrebo po ontološki varnosti, pomeni lastništvo stanovanja "*čustveni izraz samostojnosti, varnosti ali osebne identitete*".

Pri opredeljenih kategorijah pomena dom gre za semantične koncepte, katerih rezultati kažejo spremenljivost v različnih individualnih percepcijah ljudi. Gre za vpliv več faktorjev, ki specifično opredeljujejo razumevanje pomena dom: starost, spol, osebne značilnosti in socialno ter kulturno okolje (Lewin, 2001: 361), torej tako strukturni, kot tudi individualni ali skupinski dejavniki.

Sociološko raziskovanje pomena dom pa prav tako vztraja na tej dualni ravni. Na eni strani gre za mikrosociološke raziskave s poudarkom na socialnih povezavah na malih področjih (avtorji Zweig, Rainwater, Seeley, Gans, Suttles ..., v Somerville, 1997: 227), po drugi pa za makrosociološke študije obsežnih nacionalno zasnovanih raziskav (Marshall, Saunders ..., v Somerville, 1997: 227). Vendar pa izsledki teh raziskav le podkrepijo kategorizacijo pomena dom, kot nam to podaja Deprés.

Dom skozi individualno opredeljevanje ljudi nastopa kot center družinskega življenja; prostor umika, varnosti in sprostitve, svobode in neodvisnosti; "*samo-izražanja in socialnega statusa; prostor zasebnosti, kontinuitete in stalnosti; finančna dobrina; in podpora za delo in prostočasne aktivnosti*" (Somerville, 1997: 227).

Sociološko zanimanje za pomen doma pomeni raziskovanje povezanosti med domom na eni strani in družbenim razredom, spolom, starostjo ljudi ter stanovanjskim statusom kot sociološko opredeljivimi kategorijami na drugi strani. Razlike v družbenem razredu, spolu, starosti in naravi stanovanjskega statusa vplivajo na občutenje doma. Kategorije meščanstvo, ženski spol, starost v vseh razponih in lastniški status so faktorji, ki pomembno vplivajo na oblikovanje odnosa do doma.

V. 5 Stanovanje in zasebnost

Doseganje zasebnosti je ena od štirih temeljnih funkcij s katerimi lahko opredelimo stanovanje. Zavetišče – stanovanje kot zatočišče pred naravnimi danostmi, lokacija – navezuje se na umestitev posameznika v urbanem prostoru in stanovanje kot naložba, so nadaljnje tri (Mandič, 1999: 72). Stanovanje, kot prostor zasebnega umika, omogoča oblikovanje občutij doma. Govora o zgodovinskem procesu preoblikovanja prebivališč v zasebne univerzume bo več v drugem delu diplomskega dela, na tem mestu pa naj opozorim na pomembnost povezanosti koncepta zasebnosti in prebivališča.

Stanovanje je v osnovi relativno zaseben prostor. V razvitem svetu so ravno zidovi in vrata naših stanovanj verjetno najbolj pogost mehanizem, s katerim dejansko upravljamo z zasebnostjo, čeprav mnogi povezujejo bivanjsko zasebnost tudi z zunanjimi dejavniki, kot so velikost zemljišča in oddaljenost od sosedov (raziskave Harmak & Betak, Marshall, v Gifford, 1987: 219). Tudi v okviru posameznega prebivališča ne gre za uniformno dožemanje zasebnosti. Potreba po zasebnosti se razlikuje glede na člane družine (spolno, starostno določene razlike) in velikost bivališča, ki omogoča oblikovanje zasebnosti doma, razen v primeru, če je stanovanje tako veliko, da postajajo člani izolirani in odtujeni drug od drugega. Največkrat je problem nedoseganja zasebnosti neprimerna organiziranost obstoječega prostora.

V 5.1 Irwin Altman

Irwin Altman s pomočjo opisnega pristopa opredeli človeško prebivališče s petimi dihotomnimi dimenzijami (Altman, v Gifford, 1987: 229). Z namenom celovite predstavitve njegovega pristopa bom navedel vse opredelitve, temeljiteje pa predstavil tiste dimenzije stanovanja, ki zadevajo razumevanje zasebnosti v okviru domov.

a) Trajno / začasno prebivališče:

Prebivališča na stalnih lokacijah, predvsem stanovalcev v okviru zahodne kulture, so na eni strani dihotomne opredelitve, drugo stran pa opredeljujejo prebivališča, po Altmanu specifična za vzhodne kulture, ustvarjena začasno na vedno novih lokacijah.

b) Diferencirano / homogeno prebivališče;

Druga oznaka, diferencirano / homogeno prebivališče, se navezuje na delitev ali na pomanjkanje funkcij sob (funkcijska delitev prostorov). Visoko diferencirano stanovanje ima mnogo sob, vsaka pa gosti specifično aktivnost. Za homogeno prebivališče pa je značilno, da se lahko skorajda vsaka aktivnost dogaja v vsakem od prostorov. Diferenciacija je deloma funkcija bogastva, ima pa velik okoljski vpliv na naše vsakodnevno obnašanje. Zasebnost in teritorialnost, kot obliki prostorskega vedenja, sta močno odvisni od stopnje diferenciacije domov.

Diferencirani ali pa homogeni domovi vzpodbujajo različne vzorce uporabe prostora. V visoko diferenciranih domovih z mnogimi posebnimi namenskimi sobami se zasebnost lahko dosega z uporabo zidov ali zaprtih vrat. V manj diferenciranih, homogenih domovih se mora zasebnost dosegati skozi uporabo raznolikih socialnih navad, kot na primer modeliranje višine glasu in gledanje v stran, ko se drugi preoblačijo (Gifford, 1987: 238).

Park in Sawin opisujeta kompleksen proces doseganja zasebnosti v okviru doma s posebnim ozirom na otroke. Z odraščanjem se otroci učijo, kateri prostori so jim na razpolago ob določenih trenutkih, kasneje pa tudi sami izražajo jasne zahteve po zasebnosti. Konflikti zasebnosti se lahko pojavljajo glede na to, katero aktivnost izvaja posameznik, kateri od staršev ali otrok želi dostop do določenega prostora, velikost doma in sprejeto načelo vzgoje v družini.

Frank Becker je tako opisal tri družinske strategije razreševanja prostorskih konfliktov

- časovno-prostorska strategija (vključuje izmenjavo uporabe določenega prostora med družinskimi člani);
- prostorsko-razporeditvena strategija (poizkus postavitve konfliktnih aktivnosti v različne predele stanovanja);
- kooperativno-kapitulacijski aranžmaji (ko dominantni član družine določa aktivnosti, v katere so vključeni vsi člani družine skupaj in ob istem času).

c) Skupnostno / neskupnostno prebivališče;

Prebivališča se razlikujejo glede na stopnjo skupnosti. Oznaka opredeljuje situacije, ko v istem gospodinjstvu živi več generacij družine ali pridruženih članov, govorimo o komunalnem ali skupnostnem stanovanju, ali pa situacije, ko v okviru gospodinjstva prebiva le nuklearna družina. Takrat govorimo o neskupnostnem prebivališču.

d) Identiteta / okolica;

Prebivališča velikokrat izražajo osebne nazore njihovih prebivalcev. Oznaka identiteta stanovanja tako predstavlja situacijo, ko posamezno prebivališče upodablja interese in potrebe prebivalcev stanovanja. Oznaka okolica pa nakazuje, da določeno prebivališče predstavlja skupinski stereotip doma v dominantni kulturi.

e) Odprtost / zaprtost prebivališča;

Prebivališča se lahko razlikujejo tudi glede možnosti dostopa drugih ljudi. Obstaja množica kulturno specifičnih stanovanjskih signalov, ki kažejo na pripravljenost (odprta prebivališča) ali pa nepripravljenost (zaprta prebivališča) komunikacije prebivalcev stanovanja z drugimi ljudmi (ograje, opozorilni znaki ...).

Ideal zahodne kulture predstavlja trajno, diferencirano in neskupnostno prebivališče, vendar pa veliko ljudi biva v začasnih (študentski domovi, najeta stanovanja ...), homogenih (ker si ne moremo privoščiti bivališča, ki ima na primer deljen prostor

kuhanja in obedovanja) ter skupnostnih stanovanjih (sostanovalci so nujni za plačevanje zmerne najemnine).

Ravno začasna, homogena in skupnostna bivališča pa predstavljajo vzpodbudo in temelj prostorskega preoblikovanja in moderniziranja bivališč ter na teh temeljih oblikovanje občutij doma.

VI DOM – DRUŽINSKO ZATOČIŠČE

Medtem ko je bilo za Nemčijo značilno, da je ideja doma tesno povezana z idejo domovine – *Heimata* in se kultura bivanja tesno povezuje z zahtevami po nacionalni identiteti in celo nacionalni čistosti (zgodnji nemški modernisti koncepta doma niso razumeli zgolj kot zatočišče posameznika in družine, pač pa kot nujen pogoj za obstoj naroda), je za angleški koncept doma ob koncu 19. stoletja, bližja identifikacija doma kot zatočišče pred terorjem, dvomom in razcepljenostjo modernega subjekta (Čeferin, 1999: 108).

Razlikovanja so lahko pokazatelj različnih mentalitet, kot tudi radikalnih socialnih inovacij, skupna pa jim je identifikacija prisotnosti *lokalnega terorja*.

VI. 1. Dom kot utopija

John Ruskin in William Morris, britanska idealista s konca 19. stoletja, identificirata vir vsega sodobnega zla tedanje angleške družbe v industrijski revoluciji. Kot zatočišče pred vsemi naraščajočimi težavami in prisotnimi protislovji sodobne družbe pa vidita dom. Je simbol dobrega in moralnega ter skupaj z družino nastopa kot osnovna celica retro-družbe, ki sta si jo zamislila. Ruskin: " *Dom je prostor miru, kjer je človek varen pred vsem nasiljem, dvomi in razcepljenostjo, značilno za sodobne družbe*" (Ruskin, v Čeferin, 1999: 108).

Dom kot sredstvo reševanja slabosti družbe nastopa kot oblika ideologije, ki pa nas potisne v svet, izoliran od zunanosti. Ustvarjanje zatočišča pred protislovjem sodobnosti pomeni tudi ustvarjanje zatočišča pred sodobnostjo samo in kot tako zamišljen utopistični koncept predstavlja dom neizvedljivo idejo.

Utopija kot izvirno grška beseda: `u` pomeni po grško ne, `tops` pa kraj, implicira, da je utopija kraj, ki ga ni, utopija je torej fantazija, izmišljotina, pravljica. Povedano pa vseeno ne dovoljuje preprostega sklepanja, da pomeni utopija tudi sleherno izgubo stika z realnostjo (Gantar, 1984: 57) kljub svoji neizvedljivosti.

Tisto, kar jo ločuje od drugih, "*relevantnih predvidevanj prihodnosti*", je nezmožnost njene realizacije v obliki, v kateri je formulirana. Kot projekcija idealne situacije pomeni pobeg v prihodnost iz realnosti obstoječe družbe z idealiziranjem in harmoniziranjem

prav te realnosti, ki ji želi ubežati. Sleherni utopija pa je v funkciji časa, učinkuje v njem in je zvezana z okoliščinami epohe.

Tudi Ruskinovo razumevanje doma z utopičnimi elementi umika pred svetom, ki pa je zavestno načrtovan in upravljan, je le reakcija na strah, povzročen s hitro urbanizacijo z njenimi spremljajočimi pojavi, spremembo sošesk, z imigracijo in s koncentracijo siromaštva v mestih. Te eksterne spremembe družbene realnosti so bistvena vzpodbuda za korenite spremembe, ki se odvijajo v okviru gospodinjstev in družin industrijske dobe, za doživljanje občutja doma.

VI. 2 Meščanskost

Kot sredstvo doseganja zaprtosti, ustvarjanja tako realne kot simbolne varnosti pred zunanjim svetom, pomeni dom mehanizem razreševanja protislovnosti sveta 19. stoletja, še posebej za porajajoči se meščanski razred.

Meščanskost je razumljena kot družbeno določen in kulturno izoblikovan habitus: je habitus, ki je znotraj samega sebe sicer pogosto stopnjevan in spremenljiv, v svojih značilnostih pa vendar obvezujoči kulturni model, ki vsebuje odločilne momente socialne identitete. Posreduje namreč meščanske predstave o sebi in samozavest, ki je definirana z uporabo materialnih dobrin, z odnosom do miselnih vrednot, z uporabo kulturnih vedenjskih vzorcev, ki skupaj tvorijo celoto življenjskega sveta. Meščanska kultura se na zunaj kaže v svojih oblikah in normah, kulturi pa pripisuje dvojno funkcijo. Je model identitete, pa tudi sredstvo distinkcije (Studen, 1995: 129).

Eden od bistvenih elementov meščanske kulture je prav gotovo stanovanjska kultura, še posebej meščansko stanovanje kot "*kvintesenca meščanskega sveta*" (Hobsbawm, 1989). Meščanski stanovanjski slog daje možnost razpoznavnosti in distinkcije, uveljavljanje svojega mesta v družbi.

Prvič se pojavi v meščanskih družinah 18. stoletja v Franciji in Angliji, sam razvoj pa je tesno povezan z novimi ideali domačnosti in zasebnosti, ki se povezujejo z moderno meščansko družino.

Družina, kjer je pomembna skrb namenjena otrokom, zasebnost, tako znotraj, med člani družine, kot tudi navzven do ostale družbe, pridobiva na veljavi; kjer se vloga moškega in ženske deli na javno in zasebno sfero, pomeni pomembno novost v

primerjavi s predhodnimi organizacijami družinskega dela in življenjskih vzorcev v okviru doma.

Kot pomembna posledica industrializacije in modernizacijskih procesov 19. stoletja, je pojav delitve delovnega mesta, sfere materialne produkcije, in mesta prebivanja, sfere biološke in socialne reprodukcije delovne sile, bistvena novost v organizaciji domačih aktivnosti. Ne samo da delo ne poteka več doma, ampak tudi množica drugih aktivnosti ne: šolanje, vzgoja... Pojav mnogih nadomestnih agencij, ki prevzamejo prejšnje funkcije družine (šole, tovarne, popravne institucije ...), vodi do tega, da postane dom mesto, namenjeno družinskemu življenju, vzgoji otrok in zasebnemu življenju. Temporalna in prostorska segregacija družinskih članov preko dneva, kar prej ni bila navada, stopi v veljavo.

V takih okvirih je prostoru bivanja dodana posebna vrednost. Kot središče družinskega zasebnega življenja se pojavi kot nov koncept in je varno zavetje, kjer si človek odpočije ter nabere novih moči pred profitnim in konkurenčnim mišljenjem pridobitnega zunanjega sveta.

VI. 3 Dom – intimni prostor meščanske družine – nastavki

Kot intimni prostor družine je dom vendarle moderna iznajdba, čeprav se na prvi pogled zdi, da gre za realizacijo starodavne težnje. Vendar do začetka 18. stoletja hiša ni bila samo bivališče, temveč tudi delovni prostor, družina pa produkcijska enota. V hišah živijo pomočniki, vajenci, nedružinski člani in pogosto podnajemniki, ljudje, ki dopolnjujejo specifične funkcije, ki se odvijajo v družini. Predindustrijska gospodinjstva pa le v malo primerih vključujejo tudi razširjeno sorodstvo, ne identificira se prisotnost več družinskih generacij, mitološka podoba razširjene družine, kot nam to podaja klasični ideal zahodne nostalgije. Raziskovanja dokazujejo, da lahko sledimo obstoju nuklearnega gospodinjstva v zahodni Evropi od 16. stoletja naprej, a ne samo to, v Italiji in Angliji prevladuje že od 12. stoletja naprej (Hareven, 1991: 254).

Obstoj ločenih gospodinjstev družine orientacije in družine prokreacije, s prisotnostjo nesorodnikov, ki ne samo da pomagajo pri delu temveč tudi skupaj spijo ter živijo, tako tvori kompleksno socialno situacijo v okviru bivališča.

Prebivališče imenujemo "*big house*" (Francija, Anglija), za razliko od zasebnih domov danes je bila "big house" odprta tudi za nesorodnike, na prvem mestu v okviru družine pa tako sociabilnost in ne zasebnost.

Preden lahko ideja doma kot mesto družinskega življenja prodre v človeško zavest, se zahteva doživetje tako zasebnosti kot intimnosti, nobeno od obeh pa ni bilo možno v srednjeveških prostorih.

VI. 4 Srednjeveški domovi

Siromašni ljudje srednjega veka so bivali izredno slabo. Brez vode in sanitarij, skorajda brez pohištva. V mestih so bile njihove hiše tako majhne, da je bilo družinsko življenje ogroženo. Te enosobne kolibe so bile komajda kaj več kot zatočišče za spanje. Gre za situacijo, ki za siromašne sloje v Evropi traja do začetka 20. stoletja.

Tipološka delitev stanovanj, ki jo uvede Baš (Baš, 1984), klasificira stanovanja na stanovanja prirodne, stanovanja kulturne in stanovanja industrijske krajine. O stanovanjih industrijske krajine bom govoril v naslednjih razdelkih, o stanovanjih prirodne in stanovanjih kulturne krajine, ki se v veliki meri nanašajo na srednjeveško in predindustrijsko razumevanje doma, kjer je bilo stanovanje bolj zavetišče pred vremenskimi nadlogami kakor stanovanje, ki bi bilo središče rodbinskega življenja, pa bom govoril v tem razdelku.

Stanovanja prirodne krajine so pomenila hkrati prostore za ljudi, živino in pridelke. Živinorejcu je bil hlev spalnica in jedilnica, poljedelcu žitnica spalnica in shramba orodja, obrtniku delavnica stanovanje in kuhinja. V kulturni pokrajini (opredeljuje jo dvoje stanovanjskih skupnosti: kmetijska vas ter trgovsko in obrtniško mesto) je bilo in je ostalo središče bivališča in stanovanja v prostoru z ognjiščem, to je v kuhinji, ki je bila do razsvetljenstva tudi spalnica, delavnica, jedilnica in kuhinja (Baš, 1984: 12). Veliko ali glavno sobo v stanovanjih imenujemo še danes *hiša*, kar pomeni, da je bila prvotno prvi in edini prostor v stavbi (Karlovshek, 1939: 29).

Predindustrijska delovna in stanovanjska skupnost, tudi Studen jo imenuje kar *hiša*, ne pozna prostorske ločitve bivanja in dela kot tudi ne prostorskega ločevanja gospode in

poslov. Zaključenega, individualnega ali družinskega intimnega prostora, niso imeli ne gospodarjeva družina ne preostali sstanovalci.

V teh enoprostorsko zasnovanih prebivaliških koncepta dom in družina nista obstajala.

VI. 5 Diferenciacija prostorov in mesto družine

Medtem ko se je v 19. stoletju začel delovni prostor postopno diferencirati od bivalnega in se je izoblikovala družinska skupnost, ki ni temeljila samo na ekonomski odvisnosti, pač pa tudi na emocionalni navezanosti članov, zasledimo same začetke procesa diferenciacije stanovanjskih prostorov že na prehodu iz predindustrijske v industrijsko družbo. Nekako od 17. stoletja naprej je v mestnih gospodinjstvih evropskih zgornjih slojev postalo običajno prostorsko ločevanje lastnega družinskega prostora od hišnih poslov (Studen, 1999: 114).

Popolno neodvisnost od hišnih poslov omogoča razvoj vedno novih tehnologij. Uvedba zvonca kot hišnega pripomočka tako pomeni, da ni več potrebe po prisotnosti služabnikov v neposredni bližini družinskih članov. V 19. stoletju tekoča voda pod pritiskom, centralno gretje in na koncu stoletja instalacija plinske in nato električne razsvetljave pomenijo nadaljnjo neodvisnost gospodarja od hišnih poslov (Stone, 1991: 243).

Witold Rybczynski o meščanski hiši 17. stoletja v Franciji zapiše: "*Osrednja soba se imenuje salle, namenjena je obedovanju, druženju in sprejemu gostov. Kuhanje pa se ne opravlja več v osrednjem ognjišču, temveč v ločenem prostoru, namenjenem samo temu namenu. Kuhinjske vonjave, sicer smrdljive družbe, se smatra za neprijetne, kuhinja zato ni več priključena osrednji sobi, salle, temveč je postavljena na nasprotno stran dvorišča. Ljudje še vedno spijo v osrednjem prostoru na zložljivih posteljah, pojavi pa se tudi nova soba, imenovana chambre, ki je namenjena izključno spanju.*" (Rybczynski, 1987: 38.)

Vsenamenski, homogeni prostori izginjajo v prid diferencialne porazdelitve.

Spremembe spanja se pojavijo s humanizmom, ki uvede zakonsko spalnico (Baš, 1984: 14). V relativno kratkem času se območje spanja iz osrednjega družabnega prostora spremeni v najbolj varovano intimno območje 19. stoletja. Vendar pa je spalnica – kot prostor zaupnosti – dolgo privilegij bogatih.

Želja po osebni sobi pa ni le enostavno zadeva osebne zasebnosti. Je izraz, demonstrira naraščajoče zavedanje o individualnosti, naraščanju osebnega notranjega življenja in potrebo po izražanju te individualnosti na fizičen način.

Angleške meščanske hiše 17. stoletja vsebujejo zasebne prostore za posamezne člane družine. Otroci, ki preživljajo večino časa doma, nimajo le po spolu ločenih spalnih prostorov, temveč tudi pripadajoče šolske in igralne prostore.

Funkcijska ločitev prostorov za pripravo hrane, prostorov za spanje in sploh stanovanjskega območja se je v novi stanovanjski gradnji 19. stoletja sicer hitro uveljavila, toda ta stanovanjski ideal v stanovanjski realnosti vsaj za spodnje in deloma srednje sloje najprej ni bil dosegljiv.

Udobje v fizičnem smislu pa je še vedno čakalo na izboljšanje takšnih tehnologij, kot so oskrba z vodo, gretje in tudi notranja poddelitev doma. Toda prehod od javnega, fevdalnega gospodinjstva k zasebnemu, družinskemu domu je bil na poti. Naraščajoč občutek domače zasebnosti je bila prav tako človeška inovacija kot katera koli tehnična naprava. Mogoče še bolj pomembna, ker vpliva tako na naše fizično okolje kot tudi na našo zavest (Rybczynski, 1987: 49).

Proces diferenciacije in individualizacije stanovanjskih prostorov bistveno pripomore, da sploh lahko doživimo občutenje doma. Pojav intimnosti in zasebnosti v domovih je nenamerna, skorajda brezzavestna reakcija na spremenljive pogoje urbanega življenja, je pa bistveni element porajajoče meščanske stanovanjske kulture.

VI. 6 Feminizacija doma

Eden od pomembnejših dogodkov v evoluciji domačega okolja je feminizacija doma. Začetne vzpodbude se oblikujejo že v 17. stoletju na Nizozemskem, pomembno vlogo pa ima omejena uporaba služabnikov pri domačih delih v gospodinjstvih in posledice le tega. Zakonodaja, ki obravnava delo služabnikov na domovih, je izredno dodelana. Sodelovanje, delitev dela, ne pa izkoriščanje služabnikov, kjer vsi jedo za isto mizo, prav tako jih je dosti manj kot v drugih državah, so strukturne vzpodbude. Nizozemske žene,

ne glede na bogastvo, tako opravljajo večino gospodinjskega dela same (Rybczynski, 1984: 72).

V nizozemskih domovih je kuhinja najpomembnejši del doma. Je prostor dostojanstva, je nekaj med svetiščem in muzejem. Vsebuje čisto novo stanovanjsko pohištvo in opremo, in prvič se pojavi, da ima nekdo, ki opravlja domača dela tudi veljavo pri razporeditvi in oblikovanju doma.

Za red v domovih skrbijo ženske. Mnoge imajo v svojih poročnih pogodbah vključeno nekadilčno klavzulo. Ne samo da postaja dom bolj intimen prostor, je tudi v procesu oblikovanja bolj posebne atmosfere. Postaja vse bolj feminiziran prostor ali vsaj prostor pod žensko kontrolo. Kaže se v čistoči in vpeljanih pravilih, tudi po do tedaj nečem čisto novem: *domačnosti (domesticity)*. Domačnost ima opravka z družino, intimnostjo, predanostjo domu, pa tudi z občutenjem doma kot utelesitve teh občutij. Domačnost je bila odvisna od razvoja zavesti o notranjem pohištvi, zavesti, ki je rezultat vloge ženske doma. Je predvsem ženski dosežek (Rybczynski, 1987: 75).

VII INDUSTRIALIZACIJA IN URBANIZACIJA

Postopna industrializacija in urbanizacija vplivata na način bivanja in nasploh življenja v mestu. S stanovanjskega vidika pomeni industrializacija humanizacijo in demokratizacijo bivanja oziroma izboljšanje bivanjskih razmer za dobrobit celotne družbe, kar pa je le rezultat dolgotrajnega procesa družbenega usmerjanja urbanih procesov. Nevzdržne razmere razvijajočih se industrijskih mest, kot prostorske forme kapitalističnega produkcijskega načina, kjer sta izjemna rast števila in gostote prebivalstva, pomenijo kvalitativno vzpodbudo za normiranje stanovanjskih razmer v mestu.

VII.1 Predurbanizem

Leta 1801 je tako London štel 864.845 prebivalcev, leta 1841 že 1.837.676, leta 1881 pa je število prebivalcev naraslo na 4.232.118. Med letoma 1801 in 1861 se je prebivalstvo Londona povečalo za 335 %, Amsterdam med leti 1830 in 1896 za 240 %, Rotterdam pa za 347 % (Mandič, 1996: 102). Naraščanje prebivalstva je prebilo obstoječe fizične meje mesta in obenem povečalo gostoto poselitve.

Opisi angleških mest, kjer se izpostavlja predvsem prenaseljenost in slabe higienske razmere oziroma neurejeno komunalno infrastrukturo mesta, nam odlikajo takratno situacijo.

"V industrijskih mestih, ki so zrasla na starejših temeljih, so se delavci sprva nastanjevali tako, da so stare enodružinske hiše spreminjali v prave vojašnice. V teh preurejenih hišah je bila zdaj v vsakem prostoru po ena družina. V takšnih človeških svinjakih je natrpanost postelj, v katerih je troje do osmero ljudi spalo na isti žimnici, povzročilo neverjetno nalezljivost bolezni med reveži." (Mumford, 1969: 646.)

Mumford govori o razmerah, slabših kot na vasi, Grinberg o slumu, ki je legaliziran, kodificiran in sprejet v splošni praksi.

"Razen tega so temni prostori in vlažne stene pomenile prav idealno gojišče bakterij, zlasti še zato, ker so prenapolnjeni prostori samo olajševali njihovo prenašanje z dihanjem in dotikanjem. Če je pomanjkanje načrtnosti in mestnih zdravstvenih naprav

povzročalo strašen smrad v teh novih mestnih stanovanjih in če sta razpostavljenost odvrženih izločkov in pronicanje nesnage v lokalne vodnjake pomenila tudi ustrezno nevarnost za širitev tifusa, je bilo pomanjkanje vode še večja nesreča. Preprečevalo je domačo čistost ali osebno higieno." (Mumford, 1969: 648.)

Reševanje stanovanjskega vprašanja delavskega razreda, ki se naseljuje v mestih, je bilo največkrat, pred pojavom načrtno grajenih delavskih stanovanj, v rokah zemljiških špekulantov. Prosto stanovanjsko podjetništvo kot nov tip stanovanjske oskrbe, v katerem podjetnik investira v stanovanja ter poskuša z njihovim oddajanjem doseči največji možni dobiček, rezultira v cenenih in bednih stanovanjskih pogojih.

V takih razmerah, ko tudi tradicionalni način regulacije in običajno pravo nista bila več kos nastali regulaciji, ko se uveljavljajo vrednote liberalizma in *laissez faire* trga, se izoblikujejo družbeni nastavki urbanističnega delovanja ob razvoju industrijskega mesta. Govorimo o predurbanizmu, kjer se skozi kritiko mesta formira spontana reakcija na probleme. Izoblikujejo se nastavki modernega urbanizma (konceptije, zakonodaja, posegi in reorganizacija mest), kar pa je bil predvsem odziv na slabe higienske in zdravstvene razmere v hitro rastočih industrijskih mestih, ki še niso bila urbanistično urejena, od tod tudi izraz *predurbanizem*.

VII. 2 Stanovanje kot socialna zavest

V industrijski pokrajini na prvo mesto, namesto prirodnih vplivov na stanovanje, stopi človek. Takšno preobrazbo stanovanja omogoči moderna tehnika s tako imenovanimi komunalnimi napravami od vodovoda in kanalizacije do plina in elektrike ter poleg teh *nova socialna zavest*, ki pojmuje stanovanje kot splošno družbeno vprašanje, ne samo za vprašanje posameznika (Baš, 1984: 14).

Med prvimi neprimeren stanovanjski standard bivališč obravnavajo angleški socialni oz. stanovanjski reformatorji 19. stoletja. Utopični socializem ter konzervativni idealizem (predstavnik lord Shaftesbury), nato kasneje veliko vplivneje utilitarizem, kot primarni intelektualni okviri teženj po spremembah. V ospredju teh reform je skrb za javno zdravje, ki jo povzročajo nehigienska delavska stanovanja (Mandič, 1996: 104).

Težnje, ki se kažejo z zavračanjem delavskih slumov in v zahtevah po izboljšanju bivalnih delavskih razmer temeljijo na predpostavki, da neprimerne stanovanjske razmere ne ogrožajo samo delavcev, temveč pomenijo grožnjo celotni družbi. Chadwick, ključni reformator med letoma 1830 in 1854 v Angliji, je to dokazoval z načelom eksternalizacije stroškov; s cost-benefit analizo je dokazal, da bi z upravljanjem kanalizacijskih omrežij družba veliko pridobila tako v socialnem kot ekonomskem smislu (Mandič, 1996: 104).

VII. 3. Stanovanje kot socializator delovne sile

Pomembna vzpodbuda za izboljšanje stanovanjskih razmer delavskega razreda je bila tudi v pomenu, ki mu ga pripisujejo predstavniki kapitala. Bedne stanovanjske razmere so začele v ideološki optiki kapitala delovati kot razlog za nizko produktivnost, upore in stavke, ki spremljajo uvajanje kapitalističnega produkcijskega načina.

Uvajanje industrijskega sistema je nenehno zbuvalo bolj ali manj organiziran odpor delavskega razreda. Sleherno generacijo industrijskih delavcev je bilo treba vedno znova socializirati v spremenjeni način življenja, dokler ta pri poznejših generacijah ni začel učinkovati kot "*naravna kulturna forma*" (Gantar, 1984: 36).

Stanovanje skupaj z drugimi agenti socializacije delovne sile (delovno mesto, družina, represivne institucije, izobraževalni sistem) pomeni pomemben in razmeroma prikrit socializacijski mehanizem. Odpravljanje slabih stanovanjskih razmer naj bi v tej optiki pomenilo tudi odpravljanje vzrokov za protestno obnašanje delavskega razreda.

Industrijski paternalizem kot pomemben način intervencije kapitala v proces socialne in biološke reprodukcije delovne sile prevzame skrb za nastanitev delovne sile z gradnjo t. i. delavskih kolonij. Značilen primer take gradnje je bilo mesto, ki ga je leta 1880 ustanovil Georg Pullman in mu dal tudi svoje ime. "*Pullmanov eksperiment*" si je postavil za cilj: "*... pritegniti in obdržati superioren tip delavca, ki bi ga zato oplemenitili in rafinirali s primerno nastanitvijo. To naj bi ustvarilo zadovoljne delavce in dosledno zmanjševalo izostajanje od dela, pitje in lenarjenje po delu. Od takih delavcev se je seveda pričakovalo, da bodo manj dostopni za prigovarjanje agitatorjev kakor demoralizirani delavci v mestnem slumu.*" (v Gantar, 1984: 38.)

VII. 4 Stanovanjska politika

Skozi te zahteve opazimo oblikovanje stanovanjske politike v današnjem pomenu besede. Zgodovinsko se razvija predvsem s pragmatičnim uvajanjem in širjenjem programov in ukrepov, ki so odziv na pereče socialne probleme. V pomoč so ji tudi *ad hoc* ukrepi in lokalni dejavniki, v svoji začetni fazi pa se ne pojavi kot anticipacija problemov, ampak je bolj način zavedanja in poskus reševanja problemov.

Prva faza reform stanovanjskega standarda pomeni z zdravstveno in gradbeno zakonodajo normiranje zlasti tehničnih in sanitarnih prituklin, zračenja, glavna pa je bila skrb za zdravje. Tej z današnjega vidika tehnični samoumevnosti so mnogokrat nasprotovali. Nasprotovali so ji tako stanovanjski podjetniki, ker jim je omejevala prosto razpolaganje z zasebno lastnino, kot tudi samo meščanstvo.

Pomembna vzpodbuda reformiranja stanovanjskih površin za širše množice ljudi je strah meščanstva pred slabim zrakom. Pri tem ne gre samo za vprašanje dima in onesnaženosti zaradi industrializacije, temveč gre za vprašanje, ki zadeva širše področje razumevanja škodljivosti slabega zraka.

Viktorijanci so bili obsedeni z vprašanjem svežega zraka. Gauldie tako piše o mističnem strahu ljudi 19. stoletja pred močjo smradu in zadaha.

"Ni lahko sprejeti tega, kako veliko vlogo pri oblikovanju stališč srednjega razreda do socialnih reform je imel strah. Strah, da kvarne življenjske razmere revežev lahko proizvedejo izrojeno vrsto pod-človeških bitij; vrsto ob kateri se človek zgrozi, vrsto, katere odzivi so lahko živalski, maščevalni, nepredvidljivi, je vplival na zahteve po zgodnjih socialni reformah..." (Gauldie, 1975: 23).

Znanost 19. stoletja z analitično natančnostjo in sistematičnostjo pristopi k reševanju tega problema. Verjeli so, da množica ljudi v zaprtih prostorih s svojim dihanjem ustvarja prekomerno količino CO₂ v zraku, kar pa vpliva na udobje stanovalcev. Odstranjevanje CO₂ ponujajo kot metodo doseganja fizičnega blagostanja v prostoru. Uvajanje ventilacije tako do leta 1900 ostaja le v funkciji odstranjevanja slabega zraka iz zaprtih prostorov. V knjigi o *"zdravih prebivališčih"*, izdani leta 1880 v Angliji, se priporoča 50 kubičnih čevljev svežega zraka na minuto za potrebo ene osebe v primerno prezračenem prostoru (Rybczynski, 1987: 134).

Kot naslednji vzrok za izpostavljanje pomena slabega zraka je pojav raznih epidemij. Urbanizacija in preseljevanje v 19. stoletju povzročata mnoge epidemije. Verjame se, da so epidemije posledica umazanosti zraka. Svež zrak v stanovanjih je tako ne le vprašanje udobja, temveč tudi življenja in smrti.

Zaradi groznih učinkov epidemije kolere so mnoge evropske države začele posvečati več pozornosti splošni javni skrbi za zdravje.

"*Slabe sanitarne razmere so razlog vse večje smrtnosti*", zapiše mestni fizik dr. Viljem Kovač sredi 19. stoletja (Studen, 1995: 38). Po njegovem mnenju je tako mestna higiena poklicana, da deli nasvete, ki so potrebni za zagotovitev in zidavo zdravih in primernih stanovanj, ter da odpravlja nevarne zdravstvene pomanjkljivosti. Skromne, ozke in prenapolnjene sobe še bolj izpostavljajo zdravje prebivalcev kot njihova nečistoča. Zdravo stanovanje tako ne sme biti vlažno, v njem morajo biti čist zrak, dovolj svetlobe in ustrezna temperatura. Preseljevanje družin v skupna stanovanja še poveča prenaseljenost in je idealno izhodišče epidemij. Ljubljanski mestni fizik predlaga zmanjšanje vse večje revščine, zgraditev zadostnega števila delavskih stanovanj in ostrejšje ravnanje stavbne policije¹².

Druga faza stanovanjskih reform se je osredotočila na stanovanjsko površino, vzpodbujena predvsem z grožnjo nemorale in incesta skupnega bivanja staršev in otrok. Skrb se kaže v standardizaciji površin, ki naj zagotavljajo ločitev spalnice staršev od otrok in spalnic starejših otrok različnega spola.

Leta 1899 Jože Valenčič v *Vzgoji in omiki* zapiše, da naj bi si: "*...vsakdo uredil in opravil svoje stanovanje popolnoma primerno svojemu stanu, premoženju in dohodkom, posebno pa z natančnim ozirom na število, na spol in starost družinskih članov. V stanovanju naj bi bila tedaj za vsak zakonski par posebna spalnica, za štiriletne ali starejše hčere in za dečke od te starosti naprej posebna soba. Vendar naj bi imele hčere vsaj od 12., dečki pa od 14. leta naprej od mlajših otrok odločene svetlo barvne spalnice. Vsaka spalnica, v*

---

¹² Pojavi se zahteva po ustanovitvi organa za nadzor kakovosti in uporabe stanovanja. Gre za predlog policijskega svetnika, da naj se v okviru nalog zdravstvene in npravstvene policije vpelje tudi nadzorovanje stanovanj (Studen, 1995: 62). Ta želja se zaradi pomanjkanja denarja ne uresniči.

kateri spi več oseb, naj bi bila tako velika, da je za vsako notri spavajočo osebo najmanj 20 m³, za vsakega otroka pa 16 m³ zračnega prostora, temu primerna obširna tla in obilo svetlobe." (v Studen, 1999: 115.)

O kakšnih bivalnih razmerah so govorili nam lahko ponazori opis bivališča, v katerem stanuje perica Lucija s tremi nedoraslimi otroki. Kuhinja in ne posebno velika soba je namenjena njim štirim ter še enajstim podnajemnikom (Studen, 1995: 61).

Gre pa za dodatno skrb oziroma vsebino več. "*Udobnost in primernost, snažnost in zdravje kar najbolj vplivajo na nравnost in dobro počutje družine*", je zapisal pisec feljtona o delavskih stanovanjih v časniku *Laibacher Tagblatt* leta 1869. Zlasti skromna in nezdrava bivališča delavskega stanu so imela po mnenju takratnih zdravstvenih izvedencev, ki so si prizadevali za izboljšanje stanovanjskih razmer, velik vpliv na zdravje in nравstvenost njihovih stanovalcev. Menili so, da bi bilo delavcem treba ponuditi čista, zdrava, topla in prijazna stanovanja, h katerim bi lahko pripadal še manjši vrt, še boljša rešitev pa bi bil košček lastne zemljice s prikupno delavsko hišico (Studen, 1995: 47). Stanovalec bi se šele v takem stanovanju počutil doma.

Izboljšanje stanovanjskih razmer v očeh stanovanjskih reformatorjev 19. stoletja nikoli ni bilo samo vprašanje stanovanjskega prostora, temveč vedno tudi vprašanje mestne in stanovanjske higiene. Uvajanje sprememb je posledica senzibilizacije in aktivizacije dobršnega dela javnosti za bivanjske razmere posameznih, v družbeno-političnem smislu depriviligirane javnosti.

Industrializacija pomeni dvojno vzpodbudo za spremembe v okviru doma. Na novo razmeji področja družbenega življenja, vendar pa hkrati s svojo množično proizvodnjo omogoča bistvene spremembe v domačem okolju. Doživljanje doma se navezuje na tehnično izboljšanje stanovanjskih razmer.

VIII LJUBLJANA

Higienske razmere v Ljubljani se vse do 90. let 19. stoletja niso bistveno razlikovale od srednjeveških. Izboljšanje zdravstvenih okoliščin na ljubljanskih ulicah in trgih ter v hišah in stanovanjih je bilo odvisno od razvoja in ureditve novih sanitarnih naprav (vodovod, kanalizacija, angleško stranišče na vodno izplakovanje, kopalnica). Novosti so odločilno zaznamovale moderno mestno higieno, toplo so jih priporočali takratni naravoslovci, vpeljevanje pa je bilo odvisno od finančnih zmožnosti mestne občine, od pripravljenosti občinskih moč, da bi modernizirali mesto s higienskega stališča in ne nazadnje tudi od osebnih pobud in zgledov drugih evropskih mest (Studen, 1995: 37).

Vpeljevanje sanitarnih naprav v stanovanja pa ne pomeni samo higienizacije mesta in prostora bivanja, temveč ima pomembno vlogo tudi pri *preoblikovanju* stanovanja v dom.

Vzpodbude in družbene posledice vpeljevanja tehničnih novosti, Baš jih je opredelil kot pomemben agens preoblikovanja stanovanja, v katerem na prvo mesto stopi človek, bom v naslednjem razdelku predstavil na primeru mesta Ljubljana.

– Moderna samoumevnost

Razumevanje postopnega, včasih dolgotrajnega procesa spreminjanja posameznih struktur postavlja množico današnjih samoumevnosti v povsem drugo luč. Druga polovica 19. stoletja in začetek 20. stoletja sta bila tudi v Ljubljani čas, ko mnoge današnje tehnične samoumevnosti najdejo svoje mesto v mestnih domovih. Pri tem gre za specifično pozicijo mesta Ljubljane. Industrializacija in urbanizacija ne pomenita tako korenite vzpodbude normiranja stanovanjskih površin in opreme, kot je to značilno v drugih nastajajočih industrijskih mestih. V mestu ni tako izrazitih predurbanih težav, število in gostota prebivalstva imata povsem drugačne razsežnosti, tako da se pomemben modernizacijski zasuk v mestu zgodi s potresom leta 1895: obnova po potresu leta 1895 je veliko prispevala k posodobitvi mesta.

VIII. 1 Prebivalstvo Ljubljane

Opazovanje premikov prebivalstva s podeželja v mesta, tj. procesov urbanizacije s hkratno in postopno industrializacijo, pokaže, da so bile slovenske dežele nasploh ekonomsko zaostale v primerjavi z drugimi predeli v Avstro-Ogrski monarhiji. Po graditvi južne železnice Dunaj – Trst (1857) in po vpeljavi obrtne svobode leta 1860 se je začela nekoliko bolj intenzivno razvijati tudi ljubljanska industrija, v mesta pa se je preseljevala poceni delovna sila s podeželja, kar je prispevalo k ne ravno skokovitemu, vendar vztrajnemu naraščanju prebivalstva.

Leta 1869 je v Ljubljani 22.593 prebivalcev, leta 1890 jih je 30.505, število pa do leta 1910 naraste na 41.727, kar pomeni 84 % rast v obdobju približno 40 let (Studen, 1995: 17). Naj spomnim, da London v obdobju 60 let v začetku 19. stoletja zabeleži kar 335 % povečanje števila prebivalcev.

O pomembni kakovostni spremembi, ki pa se odvija v Ljubljani in vpliva na bivanjske razmere ljubljanskega prebivalstva, priča podatek o številu prebivalcev na eno hišo. Leta 1817 je v Ljubljani živelo povprečno 11 ljudi v eni hiši, sredi 19. stoletja že 20. Do prve svetovne vojne se je število stanovalcev v eni hiši gibalo v mejah med 21 in 24 oseb. Naraščanju števila prebivalcev, ki sicer ni dramatično, pa ne sledi stanovanjska gradbena dejavnost.

Špekulativno stanovanje, tako značilen tip stanovanjske oskrbe industrijskih mest, ne predstavlja pglavitnega razloga nizkega stanovanjskega standarda v Ljubljani. Le-ta je bolj posledica nizke ravni oziroma zasilne stanovanjske samooskrbe. Spanje v šupah, konjskih hlevih, pod kozolci, kot poroča v poročilu iz leta 1928 Mal, ponazarja beden položaj stanovanjske oskrbe delavskega razreda, kar bivanje v železniških vagonih, kletah in podstrešnih stanovanjih najrevnejšega ljubljanskega prebivalstva, kot omenja Starman, še podkrepi.

VIII. 2 1895 – 14. april

VIII. 2. 1 Predpostresna Ljubljana

Sredi 19. stoletja je A. M. Slomšek v knjigi *Blaže ino Nežica v nedeljski šoli* nazorno pisal o osebni higieni, o nalezljivih boleznih in kako preprečevati njihovo

širjenje, o čistoči v hiši in o ureditvi okolice hiš, zlasti kako graditi greznice in skrbeti za čisto pitno vodo (Starman, 1995: 68).

Naloge preroditeljev na področju higienizacije mesta, kot je bil A. M. Slomšek, dopolnjuje tudi ljubljanska mestna oblast, ki ima kot politična oblast primerne mehanizme usmerjanja. Usmerjanje higienske podobe mesta se izvaja tako na področju vzgoje kot tudi sankcioniranja. Zasledimo, da se leta 1877 kot posvetovalni organ mestnega Magistrata pojavlja *Stalni mestni zdravstveni svet*, predhodnik današnjih higienskih zavodov, pomembna vloga je namenjena tudi mestnemu fizikatu z glavnim fizikom na čelu, obema organoma mestne oblasti pa je zaupana skrb spremljanja in urejanja mestnih higienskih razmer.

Kakšne higienske razmere so bile v Ljubljani 19. stoletja, pa navkljub drugačnim težnjam slikovito pove naslednje poročilo.

"Umazanija se je začela že na dvorišču, v hišah pa še stopnjevala. Stranišče je stalo po navadi na dvorišču. Poleg pa je bila gnojna jama, kamor so odlagali smeti in hlevski gnoj. Tudi posode za pomije so stale na dvoriščih. Ob nalivih je voda raznašala nesnago, ker ni bilo odtokov. Če je stal v takšnem dvorišču še vodnjak, je bila voda močno onesnažena." (Starman, 1995: 72.)

Mestna oblast se je v takšnih primerih posluževala sredstev prisile. Izrečene kazni, tako denarne kot zaporne, zahteve po ustreznih protipožarnih in zdravstvenih predpisih, pa vseeno ne pomenijo korenitih sprememb. Korenito vzpodbudo modernizacijskim procesom v mestu Ljubljana pomeni potres leta 1895.

VIII. 2. 2 Potres

Potres kot relativno hiter in v prostoru skoncentriran naravni dogodek zaradi svoje nevarnosti in dejanskega uničenja učinkuje na posamezni družbeni podsistem (regija, mesto, soseska, družbena skupnost ...). Pretrganje običajnih poti urejanja življenjskih razmer in možnosti ter prepozna, da gre za izjemno in krizno situacijo, vodijo do kritičnega razmisleka o normah in vrednotah usmerjanja vsakodnevnega življenja.

Potres leta 1895 v Ljubljani ni porušil samo določenega števila stavb, pomembneje je, da je "porušil" prevladujoči model urejanja prostorsko-higienskega razvoja Ljubljane.

Dr. Demeter Bleiweis, vitez Trsteniški, zapiše, da je potres deloval "*kot blagodejna nevihta, ki po vročih in zaduhlih dnevih mahoma očisti in osveži zrak*". (v Šega, 1995: 56).

14. april leta 1895 je tako pomembna ločnica v urejanju stanovanjskih razmer v Ljubljani. Smrtnih žrtev skorajda ni bilo, časopis *Marburger Zeitung* 18. aprila poroča o dveh smrtnih žrtvah, nobena hiša se ni porušila povsem, je pa bistvenega pomena za zunanje urejanje Ljubljane. Obdobje po potresu zaznamujeta intenzivna stanovanjska gradnja (od potresa do konca leta 1906 so podrli 154 hiš, na novo zgradili 361) in intenzivno delo "*potresnega župana*" Ivana Hribarja (županovanje v letih 1896–1910).

VIII. 3 Kanalizacija in vodovod

Če se nam kopalnica in angleško stranišče zdita danes nekaj samoumevnega, pred sto ali še manj leti sploh ni bilo tako. Moderna angleška stranišča na vodno izplakovanje in kopalnice so možni šele z napeljavo vodovoda in kanalizacije, ki kot najpomembnejši napravi mestne higijene v Evropi, sodita med največje tehnične in tudi socialne dosežke 19. stoletja.

Kljub z današnjega vidika tako samoumevni vrednosti pa so se nasprotovanja uvajanju moderne kanalizacije v Ljubljani pojavljala z raznih strani. Tudi s strani same mestne oblasti. Poročilo ljubljanskega mestnega fizika leta 1875 odsvetuje uporabo modernega angleškega izplakovalnega sistema, ki se je "*... v večini angleških mest sicer izkazal za koristnega, saj je korenito vplival na zdravje in sanitarne razmere. Za mesto pa bi bil ta kanalizacijski sistem predrag in zato neizvedljiv, poleg tega pa bi imel še to slabo stran, da bi "šli po gobe" vsi odpadki, ki so tako koristni za okoliško poljedelstvo..*" (v Studen, 1995: 42).

Obstoječi kanalizacijski sistem je temeljil na principu odvažanja in praznjenja greznic s pomočjo konjskih vpreg. Vendar je zaznana škodljivost takšnega početja. Marsikdaj je praznjenje greznic neredno in tako neučinkovito. Kršiteljem zakonsko opredeljenih navodil praznjenja, tako način kot tudi časovni termin odvažanja sta bila zakonsko regulirana, je namenjena denarna ali zaporna kazen.

Izboljšanje kanalizacijskega in vodovodnega omrežja predstavlja velik korak naprej na področju mestne higiene. Mestni vodovod kot izvrstna zdravstvena naprava izboljša sanitarne naprave po hišah, omogoči vpeljavo kanalov na izplakovanje in uživanje zdrave pitne vode. Zatrejo se tudi neprijetne vonjave, ki se širijo povsod.

Vpeljevanje mestnega vodovoda v Ljubljani ima svoje korenine že v obdobju pred potresom, Ljubljana dobi mestni vodovod leta 1890, vendar pa je korenitega zagona deležna šele v obdobju po velikonočnem potresu leta 1895. Župan Ivan Hribar ravno zaradi svojih zaslug glede uvajanja vodovoda v popotresni Ljubljani pridobi častno meščanstvo. Leta 1910 je na mestni vodovod priključenih že 1368 hiš oziroma 77 % vseh.

Splošen kanalizacijski načrt Ljubljana dobi v letih po potresu, leta 1898; nanj je v času zadnjega avstrijskega popisa leta 1910 priključeno 605 hiš, 34 % vseh. Več kot polovica hiš ima še vedno greznico, in sicer 51 %, 17 hiš še vedno odstranjuje po sistemu s sodčki, za 240 hiš pa ni znan način odstranjevanja (Studen, 1995: 24, 25).

VIII. 4 Sanitarije

Leta 1844 objavljen članek v *Novicah* pikro kaže, da za to reč (stranišče na vodno izplakovanje) Slovenci še imena nimajo. Avtor ga poimenuje *vstranišče*, ker se v stran spravlja. Mnogi ga imenujejo po tujih imenih, *Abtritt*, *Reirad*, *Privet*, kar kaže na nizko raven higienske kulture med Slovenci (Studen, 1995: 44).

Kako sploh pride do uvajanja izplakovalnih stranišč, tako nepogrešljivega elementa današnje stanovanjske opreme?

Sir John Harington leta 1596 razvije prvo izplakovalno stranišče v Evropi, pa to nato ostane v pozabi za nadaljnjih 150 let. Namestil je le dva primera svoje naprave. Enega v svojem domu, drugega v domu svoje botre, kraljice Elizabete I. Bistveno za razvoj domače tehnologije je tako obdobje 18. stoletja, pa tudi takrat gre za počasno in nekoordinirano evolucijo sanitarne tehnologije. Leta 1778 Joseph Braham razvije prvo učinkovito delujoče stranišče na vodno izplakovanje, imenovano *Braham valve closet* (Lambton, 1995: 6).

Gre za skromne premike na področju sanitarne opreme. Brahamovo vodno starnišče imajo še 40 let po iznajdbi za "novotarsko", vseeno pa gre za prvo komercialno prodajo vodnega stranišča, Braham naj bi jih tako v prvih 10 letih prodal 6000 (Rybczynski, 1987: 129).

Še vedno je največji problem napeljava vode v stanovanjih, ne toliko pri aristokraciji, ki se vztrajno brani sprememb, kot pri meščanstvu. Aristokracija ima stranišča za plebejska. Eminentne osebe niso hodile same na stranišče, le ta naj "pridejo do njih". *Close stool*, škatlo s pokrovom prinese služničad na željo eminentneža. V palači Versailles je za časa Ludvika XIV. skorajda tristo takih škatel. Mnoge opazke obiskovalcev palače opozarjajo na situacijo, ko se je "*uriniralo v vse kote prostorov palače*" (Rybczynski, 1987: 41).

Zahteve po izboljšanju nehigienskih stranišč in predvsem uveljavljanje zakonskih regulativ se pojavijo od mestnih oblasti. Odlok mestne oblasti, izdan v Parizu, je zahteval, da so vse hiše oskrbljene s stranišči, ki se praznijo v greznice pod dvoriščem¹³. Vendar pa so skupinska stranišča, ki so po navadi le na pritličju vsake zgradbe, le slabo izboljšanje higienskih razmer za mnoge ljudi, ki bivajo v večstanovanjskih hišah. Tudi London v letu 1858 stopi na pot izboljšanja neznosne sanitarne situacije v mestu. Takrat obdobje zaznamuje uvajanje velikega podzemnega kanalizacijskega sistema (Lambton, 1997: 10).

– Cloacina

Težave uvajanja sanitarne opreme v moderni dobi je nekaj, kar ni skladno s prakso starih Rimljanov. Ne samo da lahko poročamo o neizmerno prefinjenih, tako elegantnih kot tudi učinkovitih sanitarnih sistemih, ne smemo spregledati tudi dodatne dimenzije pomembnosti sanitarnih naprav za stare Rimljane. *Cloacina*, boginja javnega kanalizacijskega sistema, je bila ena od prvih rimskih božanstev, poimenoval naj bi jo

---

¹³ Tudi v mestu Murska Sobota je na začetku 20.stoletja bilo zapisano podobno. Stavbna določila so predpisovala, da mora vsaka stanovanjska hiša imeti zidano stranišče in greznico s predpisano velikostjo. Gnojne jame, smetišča, greznice, odprti kanali in jarki niso smeli stati ob stanovanjskih poslopih in so morali biti vsaj 5 m oddaljeni od vodnjaka. Le redki so se tudi držali teh pravil (Brumen, 1995: 37).

sam Romul. Bila je čistilka, ki očisti vse in ima pod nadzorom vsak odvodni kanal in kanalizacijo¹⁴ (Lambton, 1995: 6).

– Ljubljana

Ljubljanskemu mestnemu zdravniku narava terenskega dela dovoljuje vpogled ne samo v zdravstveno stanje ljubljanske populacije, temveč tudi v okolščine bivanjskih razmer prebivalstva. V svojem poročilu mestnemu Magistratu leta 1835 opisuje pomanjkanje urejenih stranišč, ki jih je morala uporabljati kopica ljudi v večstanovanjskih hišah. Stranišča, po navadi so na dvorišču, na koncu odprtega preddverja oziroma na hodniku, ne omogočajo primernih higienskih razmer.

Zidava popotresne Ljubljane pa poteka po strogih gradbenih načelih, predvsem v smislu zdravstvenih razlogov in stroge požarne varnosti. Prisotna sta natančnost in preverjanje pri izdaji gradbenih dovoljenj. Strožji gradbeni predpisi so predvidevali obvezno gradnjo stranišč z odtočnimi kanali, uveljavljajo se tudi moderna angleška stranišča.

Leta 1910 je s straniščem opremljeno 31 % ljubljanskih stanovanj, stanovalci drugih stanovanj pa so uporabljali stranišča na hodniku oziroma na vrtu (Studen, 1995: 25).

VIII. 5 Kopalnica

Uvajanje kopalnice v stanovanje in uvajanje javnih kopališč sta povezana z odnosom javnosti do kulture telesa, vode in higiene.

Srednjeveški samostani so odigrali pomembno vlogo pri tem opredeljevanju. V okviru teh domov se poudarja pomembnost higiene. Cisterijanski samostani vsebujejo *lavatorium*, prostor namenjen kopianju z lesenimi kadmi in ogreto vodo (Rybczynski, 1987: 29).

Tudi posvetni ljudje posvečajo pozornost higieni. Razširjena je uporaba umivalnikov in kopalnih kadi, čeprav ni bilo prisotnih kopalnic v današnjem smislu besede. Le

---

¹⁴ Cloaca Maxima, velik odvodni kanal je najstarejši spomenik rimskega gradbeništva. Zgrajen v 6. st. pred novim vekom, še danes služi svojemu namenu (Mumford, 1969: 229).

samostani in kraljevske palače so imele prostore, namenjene samo kohanju. V srednjem veku je bilo kohanje družaben dogodek, ritual. Večkrat se pojavlja kot del praznovanj, vključuje pa pogovor, hrano, pijačo in tudi ljubezen.

Sledi nazadovanje v primerjavi s srednjeveškimi standardi kopalne kulture. Javna kopalnišča (islam, križarji), zgrajena v večini evropskih mest v srednjem veku, so po degeneraciji v bordele v 15. stoletju prepovedana in se ne pojavijo pred 18. stoletjem. Ker zasebne kopalnice ne obstajajo je higiena problematična, prav tako pa tudi oskrba z vodo.

Po eni strani kohanja nimajo za nujno opravilo, po drugi strani pa ni prisotne ideje o namenjenosti posamezne sobe le kohanju. Ne zato, ker ne bi bilo dovolj prostora, temveč ker se še ne pojavi ideja o povezanosti posebne funkcije in določenega prostora.

Gert Selle razume kopalnico kot izvor in ne kot posledico ali spremljevalko civiliziranega prebivališča. Čeprav je v osnovi le higienska inštalacija, gre današnji razvoj kopalnice v smeri estetskega stanovanjskega dogodka. Gre za povezanost bivanja in umivanja (Selle, 1993: 88).

– Ljubljana – kopalnica

Kopalnica, ki je za dandanašnji čas nekaj povsem samoumevnega, je šele od izgradnje ljubljanskega vodovoda iz nesamoumevne in redke sestavine stanovanja postala samoumeven, splošno uveljavljen in nepogrešljiv del stanovanja. Gradnja kopalnice pred prvo svetovno vojno ni bila ustaljena navada. Takrat se šele pojavi kot modernizacijska novost.

Stanovanja, opremljena s kopalnico, so pred prvo svetovno vojno redki pojav. Kopalnica je privilegij bogatih, znamenje prestiža. V Ljubljani in njenih predmestjih je bilo ob popisu leta 1910 namreč samo 6 % stanovanj opremljenih s kopalnico (Studen, 1995: 26).

Mesto Ljubljana po potresu 1895 zajame proces modernizacije, ki pa je počasen in postopen. Pri uvajanju tehničnih novotarij se opazi razlika med bogatimi in revnimi. Celotni meščani se težko privajajo na modernizacijo mestnega življenja. Njihovo vedenje, ravnanje in mentaliteta so bili še vedno zavezani staremu tradicionalnemu načinu življenja v mestu. Na številne novosti jih je bilo potrebno navaditi in jih naučiti živeti z njimi. Potrebni so bili tudi vzgojni ukrepi družbe. Številne kršitelje je bilo treba

kaznovati. Z denarno globo ali zaporom, da bi jih prevzgojili in naučili živeti v zdravem in moderniziranem okolju z drugimi – vzornimi meščani.

Glavni posredniki so bili moralne kampanje, pravni predpisi, začetki reklame, pa tudi planiranje prostora, vpeljevanje tehničnih novosti ali pa modernizacija stanovanj, ki so se jih lotili arhitekti.

IX. ZAKLJUČEK

Opisovanje in prikazovanje zgodovine se zdi mi plodno in vredno branje, ko ne odpira samo časovno povezanih zgodovinskih pogledov, temveč preko njih postavi pod vprašaj sodobne samoumevnosti in samoumevanja. Če postavi pod vprašaj tista mesta našega vsakdana, katerih smo se poprej komajda zavedali in tako izpostavi, da ne gre pri tem za nekaj, kar je bilo že od nekdaj samoumevno, temveč za nekaj, kar je postalo samoumevno. Odstraniti opno samoumevnosti, ki prekriva naše vsakodnevno razumevanje doma, je eno temeljnih vodil mojega dela.

Kajti pot od človekovih prvinskih zavetij pod drevesi, previsi in votlinah do današnjega stanovanja je neizmerno dolga in predstavlja nenehen proces sprememb in prilagajanja vedno novim okoliščinam in potrebam. V teku tega razvoja je človek svoje bivališče iz enovitega prostora razčlenil v sklop prostornin ter jih kar najbolj domiselno opremil za naloge, ki jim jih je namenil: ležišče je razširil v spalnico, iz ognjišča pa je razvil cel kup prostorov – kuhinjo, jedilnico, bivalni prostor in sprejemnico. Uredil si je shrambe in sanitarije in končno vse te ograjene prostore z okoljem povezal z okni, balkoni, terasami in vrtovi.

V tem zgodovinskem razvoju sprememb prostorsko enovita domovanja zamenja funkcionalna diferenciacija prostorov.

Stanovanje, ki udejanja zavetiščno funkcijo, pa je lahko dosti večje ali pa manjše kot je kvadratura le-tega. Je tudi svet predstav v glavi posameznika, predstava samega sveta. Skozi stanovanje se od sveta ogradimo, ali pa mu dovolimo dostop. Možnost svobodnega odločanja je vrednota. Vendar pa so vrata danes v večji meri namenjena temu, da stanovanje zaprejo, kot pa da ga odprejo.

Stanovanje, ki omogoča varnost in zaščito pred vremenskimi nepravilnostmi, v našem kulturnem okolju ne nastopa kot realistično. Stanovanje je nekaj več. Je prostor, ki se deli na posebne prostore. Takšne katerih namen je lahko določljiv in takšne, katerih dejanski namen ostaja prikrit. Zadnji so prostori osebnih ali kolektivnih predstav in sanj, resnična, čeprav na prvi pogled določljiva območja dobrega počutja, udobja. Vsak omejen prostor domovanja se lahko raztegne daleč čez njegovo praktično tridimenzionalnost v splet imaginarnih povezav. Stanovanje tako ni le stanovanje, je tudi dom.

V začetnih delih diplome sem ravno s tem namenom opozoril na stanovanjsko predstavotvornost. Stanovanje ne zadovoljuje samo človekovih bioloških potreb, temveč tudi široko področje socialnih in psiholoških teženj človeka. Predvsem doseganje varnosti, tako simbolne kot dejanske.

Streha nad glavo je bila že od nekdaj primarna človekova potreba. Bivanje pa se pri tem ni nanašalo zgolj na individualni prostor in njegovo uporabo, marveč je bilo tudi družbeni proces. Kako in zakaj so določeni ljudje v določenem času in prostoru stanovali, je bilo v odločilni meri odvisno od družbenoekonomskih razmer. Obstajala je ozka povezanost med pripadnostjo različnim razredom in slojem na eni strani in izrabo stanovanja kot arhitektonskega in družbenega prostora na drugi strani.

Razumevanje in občutenje doma se tesno povezuje s procesi industrializacije in urbanizacije. Porajanje industrijskega mesta je zgodovinsko prizorišče preoblikovanja stanovanja v dom. Specifične spremembe v načinu materialne produkcije industrijskega mesta pomenijo reorganizacijo aktivnosti, ki se odvijajo v okviru prebivališč predindustrijske dobe. Proces modernizacije so prispevali k ločitvi delovnega mesta od stanovanja, nadomestne agencije prevzamejo družinska opravila, zaradi neprestanega preseljevanja in naraščanja števila prebivalstva pa se je v večjih mestih pokazala zaostrena stanovanjska kriza. Predindustrijska delovna in bivanjska skupnost prebivališča v takšnih okoliščinah ne obstaja več.

Prostor prebivanja pa postane zavetje pred zunanjim, hudim svetom. Je iskanje izgubljenega. V mestnem svetu tujcev je dom iskanje ruralnega umika pred mestom v mestu.

Na tak način zastavljen pomen doma črpa svojo energijo, pomen iz opozicij med tveganjem in kontrolo, nevarnostjo in varnostjo, borbo in mirom, fragmentacijo in celoto. Dom je zdravilo za bolečine in stres mestnega življenja, za to življenje tujcev med tujci. Problem pa je, da je lahko to zdravilo le imaginarno.

X. LITERATURA

- Csikszentmihalyi, M. & Rochberg-Halton, E. (1982): *The meaning of things*. Cambridge: Cambridge university press.
- Bachelard, G. (2001): *Poetika prostora*. Ljubljana: Študentska založba.
- Baš, F. (1984): *Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Bauman, Z. (1995): *Life in fragments*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Čeferin, P. (1999): "Izgubljena svetost doma?". V *Emzin: revija za kulturo*, let. IX, št. 3-4, december 1999, stran 108 – 113.
- Depres, C. (1991): "The meaning of home: literature review and directions for future research und theoretical development". V *The Journal of Architectural and Planning Research*. Letn. 8, št. 2, str. 96 – 115.
- Dittmar H. and Tomas A. (1995): "The experience of homeless women: An exploration of housing histories and the meaning of home". V *Housing studies*. Letn. 10, št. 2, str 494 – 518.
- Brumen B. (1995): *Na robu zgodovine in spomina, Urbana kultura Murske Sobotne med letoma 1919 in 1941*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- Douglas, M. (1991): "The idea of Home: A Kind of Space". V *Social Research; Home: A Place in the World*. Letn. 58, št. 1, str. 287 – 307.
- Emzin: revija za kulturo; Dom, domovanje* (1999). Let. IX, št. 3-4. Ljubljana: Zavod za kreativno produkcijo.
- Eliade, M. (1959): *The sacred & the profane: The nature of the religion*. Orlando: Harcourt Brace Jovanovich. Publishers.
- Gantar, P. (1984): *Urbanizem, družbeni konflikti, planiranje*. Ljubljana: UK ZSMS – Krt.Karlovshek, J. (1939): *Slovenski domovi*. Ljubljana: Kleinmayr & Bamberg.
- Gauldie, E. (1974): *Cruel Habitations: A History of Working class Housing 1786 – 1918*. London: Allen and Unwin ltd.
- Gifford, R. (1987): *Environmental psychology – principles and practice*, Boston, Allyn and Bacon

- Hareven, T.K. (1991): "The home and the family in historical perspective". V *Social Research; Home: A Place in the World*. Letn.. 58, št. 1, 253 – 286.
- Kearns, A. (2000): "Beyond four walls. The Psycho-social Benefits of Home: Evidence from West Central Scotland". V *Housing Studies*. Letn. 15, št. 3, str. 387 – 410.
- Hobsbawn, E. (1989): *Doba kapitala 1848 – 1875*. Zagreb: Školska knjiga.
- Hollander, J. (1991): "It al depends". V *Social Research; Home: A Place in the World*. Letn.. 58, št. 1, 31 – 50.
- Kučan, A. (1998): *Krajina kot nacionalni simbol*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Lambton, L. (1997): *Temples of convenience and chambers of delight*. London: Pavilion books limited.
- Mandič, S. (1996): *Stanovanje in država*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Mandič, S. (1999): "Ljudje in stanovanja". *Emzin: revija za kulturo*. let. IX, št. 3-4, december 1999.
- Mumford, L. (1969): *Mesto v zgodovini*. Ljubljana, DZS.
- Pajk, M. (1999): "Domovina, domovanje, dom....". V *Emzin: revija za kulturo*, let. IX, št. 3-4, december 1999, stran 89.
- Pessers, D. (1999): "Hiša prihodnosti, simbolika preteklosti". V *Emzin: revija za kulturo*, let. IX, št. 3-4, december 1999, stran 74 – 77.
- Rapoport, A. (1969): *House form and culture*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Rotar, B.(1981): *Pomeni prostora, Ideologije v urbanizmu in arhitekturi*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Rybczynski, W. (1987): *Home: A short history of an idea*. New York: Penguin books.
- Rykwert, J. (1991): "House and Home". V *Social Research; Home: A Place in the World*. Letn.. 58, št. 1, str. 51 – 64.
- Saunders, P. (1990): *A Nation of Homeowners*. London: Uniwin Hyman.
- Selle, G. (1994): *Die eigene vier wände*. Frankfurt: Campus verlag.
- Somerville, P. (1997): "The social construction of home". V *Journal of Architectural and Planning Research*. Chicago: Locke Science Publishing Company.
- Starman, A. K. (1995): "Higiena po potresu v Ljubljani". V *Medicinski in socialni pogledi na ljubljanski potres 1895*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.

- Stone, L. (1991): "The Public and the Private in the Stately Homes of England, 1500 – 1990". V *Social Research; Home: A Place in the World*. Letn.. 58, št. 1, str. 227 – 252.
- Studen, A. (1995): *Stanovati v Ljubljani*. Ljubljana: Institutum studiorum humanitatis.
- Studen, A. (1999): "Okno z razgledom, soba brez okna". *Emzin: revija za kulturo*, let. IX, št. 3-4, december 1999, stran 114-119.
- Šega, J. (1995): "Zdravstvo in higiena popotresne Ljubljane". V *Medicinski in socialni pogledi na ljubljanski potres 1895*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Štuhec, M. (1995): *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren*. Ljubljana: Studia humanitatis
- Verbinc, F. (1991): *Slovar tujk*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

